

Enstitü

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

146139

TÜRKLERDEKİ HOŞGÖRÜNÜN DİNİ
TEMELLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

146139

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Sami KILIÇ

HAZIRLAYAN
Tuba TÖYER

ELAZIĞ – 2004

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**TÜRKLERDEKİ HOŞGÖRÜNÜN DİNİ
TEMELLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez 10/02/2004 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği / oy-
çokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Üye

Yrd. Doç. Dr. Sami KILIÇ

(Danışman)

Üye

Yrd. Doç. Dr. Adem TUTAR

Üye

Yrd. Doç. Dr. Sıddık
Yrd. Doç. Dr. SİDİK ÜNALAN
İslam Trh. ve Sanatları Böl. Bşk.

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur.

Enstitü Müdürü

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
TÜRKLERDEKİ HOŞGÖRÜNÜN DİNİ TEMELLERİ

Tuba TÖYER
Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Dinler Tarihi Bilim Dalı
2004, Sayfa : 90

“Türklerdeki Hoşgörünün Dini Temelleri adlı çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında Türk adı, Türk soyu, Türklerin anayurdu, göçleri, Türklerin kültürel ve idari yapıları ile ahlâki özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde İslamiyet'ten önce Türklerdeki dini yapı ele alınmış ve İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletlerindeki hoşgörü anlayışının dini temelleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise, Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ve İslamiyet'ten sonra kurulan Türk devletlerindeki hoşgörü anlayışının dini temelleri incelenmiştir.

Bu çalışma bibliyografya kısmıyla sona ermektedir.

SUMMARY
Master Thesis
THE RELIGIOUS BASIS OF INDULGENCE IN TURKS

Tuba TÖYER
Firat University
Social Sciences Institute
Main Science Branch of Philosophy and Religion Science
2004, Page : 90

Our study, which is called “The Religious Basis of Indulgence in Turks” consists of an introduction and two other parts.

In the introduction part some information is given about the Turkish name, the Turkish race, the homeland of the Turks, cultural and administrative structure and the moral properties of the Turks. In the first part, the religious structure before the Islamism is taken up and the religious basis of indulgence understanding in the pre-Islam states is investigated. And in the second part, acceptance of Islam and the religious basis of indulgence understanding in the Turkish states which were established after the acceptance of the Islam are investigated.

This study is ended with bibliography parts.

İÇİNDEKİLER**Sayfa No.****ÖZET****SUMMARY**

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ	V
METOT VE KAYNAKLAR	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM**İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE HOŞGÖRÜNÜN DİNİ
TEMELLERİ**

A. İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE DİNİ YAPI	10
1. Şamanizm İnancı	10
2. Totemizm, Naturizm, Animizm İnancı	12
3. Gök – Tanrı İnancı	14
B. İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE DİNİ HOŞGÖRÜ	16
1. Hunlarda Hoşgörü	17
2. Gök – Türklerde Hoşgörü	22
3. Uygurlarda Hoşgörü	28
4. Hazarlarda Hoşgörü	32
5. Bulgar Türklerinde Hoşgörü	36
6. Türkiş ve Karluklarda Hoşgörü	39
a. Türkişlerde Hoşgörü	39
b. Karluklarda Hoşgörü	42

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM SONRASI TÜRK DEVLETLERİNDE HOŞGÖRÜNÜN DİNİ
TEMELLERİ

A. TÜRKLERİN İSLAM'I KABUL ETMESİ VE BUNA BAĞLI OLARAK GELİŞEN DİNİ HOŞGÖRÜ	45
B. İSLAM SONRASI TÜRK DEVLETLERİNDE DİNİ HOŞGÖRÜ .	51
1. Karahanlılarda Hoşgörü	52
2. Gaznelilerde Hoşgörü	57
3. Memlüklerde Hoşgörü	60
4. Hindistandaki Türk Devletlerinde Hoşgörü	63
5. Selçuklularda Hoşgörü	68
6. Osmanlılarda Hoşgörü	75
SONUÇ	81
BİBLİYOGRAFYA	83

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
ASAM Yay.	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları
A.K.D.Yay.	: Azerbaycan Kùltür Derneđi Yayınları
A.K.M.Yay.	: Atatürk Kùltür Merkezi Yayınları
A.K.M.B.Yay.	: Atatürk Kùltür Merkezi Başkanlığı Yayınları
A.Ü.İ.F.Yay.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Yayınları
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Dergi
D.İ.B.Yay.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
E.Ü.Yay.	: Erciyes Üniversitesi Yayınları
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.B.B.K.İ.D.B.Yay.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kùltür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları
K.B.Yay.	: Kùltür Bakanlığı Yayınları
K.İ.D.B.Yay.	: Kùltür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları
Kit.	: Kitabevi
Mat.	: Matbaa
M.E.B.	: Milli Eğitim Basımevi
M.Ö.	: Miladdan Önce
M.S.	: Miladdan Sonra

- S. : Sayı
- s. : sayfa
- T.D.A.V.Yay. : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
- T.K.Yay. : Türk Kültür Yayınları
- T.K.A.E.Yay. : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- T.K.H.V.Yay. : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları
- T.T.K.Bas. : Türk Tarih Kurumu Basımevi
- U.Ü.A.İ.İ.T.U.A.Mer.Yay. : Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları
- Yay. : Yayınları
- y.y. : yüzyıl
- Y.T.Yay. : Yeni Türkiye Yayınları
- Y.T.M.H.Yay. : Yeni Türkiye Medya Hizmet Yayınları

ÖNSÖZ

Türkler, tarihi süreç içerisinde var olan en eski ve devamlı kavimlerden biri olarak bilinmektedir. Hareketli bir yapıya sahip olan Türkler, sürekli göç ederek yeni yurtlar edinmiş, yeni devletler kurmuşlardır. Bu devletler içerisinde pek çok din ve ırka sahip milletler yaşamıştır. Türkler, tarihin her devresinde bu milletlere karşı hoşgörülü olmuşlardır. Hiçbir baskı ve zorlamanın görülmediği Türk devletlerinde herkes din ve vicdan hürriyetine, ibadet serbestliğine sahip olmuştur. Biz de tarihi süreç içerisinde kurmuş olan Türk devletlerinde eşine rastlanmayan hoşgörüyü ve bu hoşgörünün dini temellerini incelemeyi, Türk kültür ve tarihine faydalı olacağı düşüncesiyle uygun gördük.

“Türklerdeki Hoşgörünün Dini Temelleri” adlı bu çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, Türk adı, Türk soyu, Türklerin anayurtları, göçleri ve ahlâki özellikleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, İslamiyet’ten önce Türklerin dini yapıları ile İslamiyet’ten önce kurulan Türk devletlerindeki hoşgörü anlayışı ve bu hoşgörünün dini temelleri ele alınmış; ikinci bölümde ise, Türklerin İslamiyet’i kabulleri, İslam’ın hoşgörü anlayışı, İslamiyet’ten sonra kurulan Türk devletlerindeki hoşgörü ve bu hoşgörünün dini temelleri incelenmiştir. Çalışmamız sonuç ve bibliyografya kısmıyla son bulmaktadır.

Bu tezi yapmaya beni teşvik eden, kaynak temini, bilgi, yöntem ve teknik konular hakkında çalışmamın başından sonuna kadar yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Sami KILIÇ’a şükranlarımı sunarım.

METOD VE KAYNAKLAR

A. METOD

“Türklerdeki Hoşgörünün Dini Temelleri” adlı bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Türk adı, Türk soyu, Türklerin anayurtları, göçleri ve ahlâki özellikleri belirtilmektedir. Birinci bölümde, İslamiyet’ten önce kurulmuş olan Türk devletlerindeki hoşgörünün dini temelleri, ikinci bölümde ise, İslamiyet’ten sonra kurulmuş olan Türk devletlerindeki hoşgörünün dini temelleri incelenmiştir.

Çalışmanın tamamında veriler, kütüphane taraması sonucu elde edilmiştir. Bu yöntemle elde edilen veriler, Dinler Tarihi’nin deskriptif metoduyla, objektiflik esas alınarak yazıya geçirilmiştir.

B. KAYNAKLAR

Kütüphane taraması sonucu elde edilen verilerle oluşturulan çalışmanın giriş kısmındaki bilgiler, İbrahim Kafesoğlu’nun **Türk Milli Kültürü**, Bahaeddin Ögel’in **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Erol Güngör’ün **Tarihte Türklük**, Günay Tümer, Abdurrahman Küçük’ün **Dinler Tarihi** adlı eserlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Birinci bölümde, Şaban Kuzgun’un **Dinler Tarihi Dersleri**, İbrahim Kafesoğlu’nun **Eski Türk Dini**, Hikmet Tanyu’nun **Türklerin Dini Tarihçesi**, Ünver Günay, Harun Güngör’ün **Türk Din Tarihi**, Bahaeddin Ögel’in **Türk Kültür Tarihine Giriş** adlı eserlerinden, ikinci bölümde ise, Osman Turan’ın **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I - II**, Anıl Çeçen **Türk Devletleri**, İsmail Hami Danişmend’in **Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?**, eserleri ile Mehmet Aydın’ın “**Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri**” adlı makalesinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

GİRİŞ

İnsanlık Tarihi boyunca en eski ve devamlı kavimlerden biri olarak bilinen Türkler, yaklaşık olarak dört bin yıllık bir geçmişe sahiptirler.¹ Türklerin anayurtları olan Orta Asya'dan sürekli olarak etrafa göç hareketlerinde bulunmaları onların hareketli ve kalabalık bir topluluk olduğunu ispatlamaktadır. Bu yapıları ile Türkler, dünya tarihinde önemli rol oynamışlardır.² Çin ile komşu olmaları sebebiyle Türklerle ilgili en eski bilgileri Çin tarihi kaynaklarında bulmak mümkündür.³ Ancak dağınık şekilde yaşamaları ve sürekli yeni yurtlar aramaları nedeniyle Türk tarihinin belirli bir zaman ve mekan içerisinde bir bütün olarak değerlendirilmesi güçtür. Bundan dolayı her devirde ayrı ayrı yerlerde kurulmuş birçok Türk devletine rastlamak mümkündür.⁴

Tarihi süreç içerisinde kurulmuş olan Türk devletleri ve bu devletlerdeki hoşgörü anlayışına geçmeden önce Türk adı, Türk soyu, Türklerin anayurdu ve Türklerin yayılmaları hakkında bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir.

Türklerin en eski kavimlerden biri olması, Türk adının en eski tarih kaynaklarında aranmasına sebep olmuştur. Bu konuda yapılan araştırmalar neticesinde birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlere göre, Tevrat'ta adı geçen Yafes'in torunu Togharma, Herodotos'un Doğu kavimleri arasında kabul ettiği Targita'lar, Hint kaynaklarında rastlanılan Turakha'lar, Çin kaynaklarında M.Ö. I. bin yılında ortaya çıkan Tik'ler, İskit topraklarında yaşadıkları tahmin edilen Tyrkae'ler vb.'nin Türk adını taşıyan Türk kavimleri olduğu savunulmuştur. Ayrıca Tevrat rivayetlerinde geçen Nuh'un torunu Türk ile İran menşeli Zend Avesta rivayetlerinde geçen hükümdar Feridun'un oğlu Tûr'un Türk adını taşıyan ilk kavimler olduğu ileri sürülmüştür. Ancak yapılan arkeolojik araştırmalar bütün bu görüşlerin doğru olmadığını ortaya çıkarmıştır. Çünkü bu görüşlerin bir kısmında Türk adının M.Ö. ki asırlarda bile bugünkü şekliyle yani tek heceli olması gerekmektedir. Diğer taraftan Türk adının tek heceli olarak Gök-Türk devleti (M.S. VI-VIII. Asır) zamanında kullanıldığı Orhun kitabelerinde belirtilmektedir. Orhun kitabelerinde Türk şeklinde kullanılmakla birlikte "Türük"

¹ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", İ.A., C.12/2, M.E.B., Eskişehir, 1997, s.142.

² İbrahim Kafesoğlu, "Türk Adı, Türk Soy, Türkler'in Anayurdu ve Yayılmaları", Türk Dünyası El Kitabı, T.K.A.E.Yay., C.1, S., A-23, Ankara, 1992, s.105.

³ Emel Esin, Türk Kültür Tarihi, A.K.M.B. Yay., Ankara, 1997, s.1.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s.41.

ifadesi daha fazla kullanılmıştır. Ayrıca Türk adının iki heceli şekli olan Törük ifadesi, kelimenin Çince’de ki şekline de tam olarak uyum sağlamaktadır.⁵

Tarihi kaynaklara ve yapılan araştırmalara göre, Türk adına birçok anlamda verilmiştir. Çin kaynaklarında Türk kavramı, Türklerin oturdukları bölgenin şekli sebebiyle “miğfer” anlamındadır. İslam kaynaklarına göre Türk, “terk edilmiş” anlamındadır. XI. yy. da yaşamış olan Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lügat’it – Türk adlı eserinde Türk adının, Türklere bizzat Tanrı tarafından verildiğini ve “kemal, olgunluk çağı” manasına geldiğini açıklamaktadır.⁶

Türk adı “törümek, türemek” kökene bağlanmış ve ilk şekli olan Törük, Törük’ün “varolmuş, şekil kazanmış” manasına geldiği belirtilmiştir. Ancak zamanla anlamının ve şeklinin gelişmesiyle Türk adına dönüşmüş, manası da “güç, kuvvet, güçlü, kuvvetli” olmuştur. Türk adı, Gök–Türk yazıtlarında, Uygur metinlerinde ve Çağataycada da “güçlü, kuvvetli” olarak açıklanmıştır. Babür çağında yani XV. yy.’ın sonu ile XVI. yy.’ın başlarında Türk adı, “mert, yiğit, kahraman ve cesur asker” anlamında kullanılmıştır.⁷

Türk kelimesini, Türk devletinin resmi adı olarak ilk kullanan devlet Gök–Türk imparatorluğudur. Gök–Türk devleti ile resmi olarak kullanılmaya başlayan Türk adı, önce bu devletin, daha sonra ise, kendi isimleri ile bilinen diğer Türklerin ortak adı olmuş, zamanla da Türk soyuna mensup tüm topluluklarını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Coğrafi ad olarak “Türkiye” kelimesine ilk defa Bizans kaynaklarında rastlanmaktadır. Orta Asya, Volga’dan Avrupa’ya kadar olan saha, Mısır ve Suriye için Türkiye tabiri kullanılmış ancak XII. asırdan itibaren Türkiye tabiri yalnızca Anadolu için kullanılmaya başlanmıştır.⁸

Türk soyu hakkında yapılan araştırmalar neticesinde birçok görüş ileri sürülmüştür. Çin yıllıkları ve batılı kaynaklar Türklerin Moğol ırkına mensup olduğunu belirtmişlerdir. O devirlerde Türk devletlerinde Moğolların fazla olması, Türklerin komşuları olan Moğollarla yakın ilişkilerde bulunmaları ve Moğolların Türklerle birlikte uzun güçlere katılmaları Türklerin Moğol ırkına mensup olduğu görüşünü ortaya çıkarmıştır. Ancak son yarım asır içinde yapılan ilmi araştırmalar, Türklerin

⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Türkler” , İ.A..., s.142.

⁶ Faruk Ünlü Hizarcı, *Türk Sözü'nün Ash ve Anlamı*, Özkavukçu Yay., Kayseri, 1974, s. 28 – 32.

⁷ Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, A.K.M.B. Yay., Ankara, 1998, s. 52, 55.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 45.

yeryüzünde bulunan üç büyük ırktan biri olan “Europid” ırkının “Turanid” tipinde ve beyaz ırktan olduklarını göstermektedir. Türkler, beyaz renk, düz burun, yuvarlak yüz, hafif dalgalı saç ve orta gürlükte sakal ve bıyıkları ile başta Mongoloid Moğollar olmak üzere diğer topluluklardan ayrılmaktadırlar. Diğer taraftan Tevrat’ta geçen bilgilerde Türk soyunun Hun ve Sam’dan değil, Yafes’ten türeyen beyaz ırk olduğu belirtilmektedir. Orta Asya, Maverâünnehir ve Yakın Doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, ay yüzlü, badem gözlü, endamlı ve sağlam yapılı olarak tasvir edilmişlerdir.⁹

Türklerin anayurdu hakkında yapılan araştırmaların tamamı Türklerin anayurdunun Orta Asya olduğunu belirtmektedirler. Ancak Orta Asya tabiri çok genel bir kavramdır ve Türklerin anayurdunun sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Bu konuda birçok ihtilaf bulunmaktadır.¹⁰ Türk tarihi ile ilgili incelemelerde bulunan Wiedemann, Fin alimi A. Castren, Alman mongolisti Schott, Macar H. Vambery ve Rus alimi N. Aristov, Türklerin anayurdunun Altaylar ve çevresi olduğunu belirtmişlerdir. Viyanalı W. Tomaschek, Türklerin anayurdunun Baykal Gölü’nün doğusu olduğunu iddia etmiştir. İngiliz tarihçisi E. Parker ve Finlandiyalı Türkolog G. J. Ramstedt ise, Kingan Dağlarının çevresini, Mançurya’yı ve Moğolistan’ı Türklerin anayurdu olarak kabul etmişlerdir.¹¹ Radloff ve Barthold’da Türk anayurdunun Moğolistan olduğunu belirtmişlerdir. Tanınmış Türkologlardan G. Nemeth ise, en eski Türk dili ile Ural dili arasındaki benzerliğe dayanarak, Türklerin anayurdunun Ural Dağları ile Altay Dağları arasında bulunan ve bugün de Kazakistan olarak adlandırılan bölgenin olduğunu savunmuştur.¹² Ayrıca Macar alimlerinden olan G. Almasy, Türk destan ve menkıbelerine dayanarak Türk anayurdunun Tiyanşan bölgesi olduğunu belirtmiştir.¹³

Türklerin anayurdunun belirlenmesinde arkeolojik, etnik, dil ve tarih incelemelerinin önemi büyüktür. M.Ö.III. ve II. bin yıllarında İdil boyu ve batı Sibir sahasında “Afanasyev Kültürü” adıyla bilinen bir devir yaşanmıştır. M.Ö.1700–1200 yılları arasında ise, “Andronov kültürü” başlamıştır. Andronov kültürü Yayık ve Balkaş Gölü arasında, İrtiş nehri boyları ve Obi nehrinin baş kısımlarında yayılmıştır. Yapılan

⁹ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Adı ...”, s. 107.

¹⁰ Kamûran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, C. I*, Karacan Yay., Ankara, 1981, s. 34.

¹¹ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kit., İstanbul, 1981, s. 9.

¹² Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Türk Devletleri*, Murat Kit., Yay., Ankara, 1992, s. 1 – 2.

¹³ A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 9.

incelemeler bu bölge insanlarının at, inek ve koyun gibi hayvanları beslediklerini ve tunç madenciliğini bildiklerini göstermektedir. M.Ö. 1200–700 yılları arasında da Yenisey Nehrinin baş kısmında “Karasuk kültürü” adı verilen kültürün yaşadığı tespit edilmiştir. Karasuk kültürü zamanında dört tekerlekli araba ve keçeden yapılmış örme çadırların bilinmesi bu devirde yaşayan kişilerin Türk menşei’li olabileceğini göstermektedir. M.Ö. 700–100 yılları arasındaki kültür ise “Tagar kültürü” olarak isimlendirilmiştir. Tagar kültüründe ise, bronzdan bıçak, hançer ve çok sayıda ok uçları bulunmuştur. Bütün bunların eski Türk kültürü ile bir ilgisi olabileceği muhtemeldir.¹⁴ Diğer taraftan Altaylarda bol miktarda demir cevheri bulunmuştur. Türklerin demirci olarak tarih sahnesine çıkışları, Türklerin Altaylarda yaşadıklarının kanıtıdır. Altayların güney doğusunda bulunan ve M.Ö. III. yüzyıl ortalarına ait “Pazırık Kurganı” Türklerin en eski maddi kültür örneklerini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca o bölgeye yakın olan “Şibe Kurganı” nda da Türk kültürüne ait birçok küçük eşya ortaya çıkarılmıştır. Bütün bu bilgilere dayanarak Türklerin anayurdunun esas olarak Altay çevresi ile orta Yenisey sahası olmakla birlikte, batıda Aral Gölü çevresinden başlayarak doğuda Orhun ve Tula Nehirlerine kadar, kuzey Lena Nehrinin baş kısımları, İrtiş boyları, Orta Yenisey sahası, güneyde de Talas–Sir–Derya boylarıdır.¹⁵

Türk anayurdunda meydana gelen iklim değişiklikleri nedeniyle Türkler, göçebe bir hayat yaşamak zorunda kalmışlardır.¹⁶ Kuraklık, otlak darlığı ve anayurt topraklarının giderek artan nüfusun geçim ihtiyacını karşılamada yetersiz kalması Türkleri göçe zorlayan etkenlerden bazılarıdır. Ayrıca yabancı dış baskılar neticesinde Türkler bağımsızlıkları uğruna yeni yurtlar aramayı tercih etmişlerdir.¹⁷

Türk topluluklarının göç hareketlerinin başlangıç devri hakkında yapılan araştırmalar sonucunda M.Ö. IV. asırda Gobi’nin güneyi, Kan–su ve Huang–ho dolaylarında görülen Türklerin askeri, ekonomik, dil ve dini bakımından farklı oldukları ve bu bölgelere dışarıdan geldikleri ortaya çıkmıştır.¹⁸ S.V. Kiselev ve S.S. Çernikov’un tespitlerine göre, Altay–Sayan Dağlarının güneybatı kısmında yaşayan brekisefeol beyaz ırk, Afanasyevo kültürünün gelişmesiyle birlikte Andronovo insanının temsilcisi olarak göçebe ve savaşçı küteller halinde M.Ö. 1700’den itibaren hakim olmaya

¹⁴ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, T.T.K. Bas., Ankara, 1988, s. 16 – 41.

¹⁵ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 3 – 5; E.Fuat Tekçe, **Pazırık**, K.B. Yay., Ankara 1993, s.148.

¹⁶ Komisyon, **Tarih I**, Devlet Mat., İstanbul, 1932, s. 27.

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, “**Türk Adı ...**”, s. 109 – 110.

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 50.

başlamış ve iki asır boyunca Altaylara ve Tanrı Dağlarına yayılmıştır. M.Ö. 1500'lerde hem Ural Dili hem de İndo-Avrupa dilleri ile Türkçe arasında kelime alışverişinin olması bir kısım Türklerin Kazakistan üzerinden Maverainnehir'e kadar yayılarak oradaki Akdeniz ırkları ile temas kurdukları, batıya doğru giden diğer Türklerin ise, Ural kavimleri olan Fin-Ugorlarla bağlantı kurdukları anlaşılmaktadır.¹⁹

M.Ö. 2000 yılları ortalarında Türk kültürünün bulunduğu çevre oldukça genişlemiştir. Bu saha doğuda Baykal Gölü ve Selenga kıyıları, batıda Sibiryâ üzerinden Don Nehrine kadar, güneyde Tanrı Dağları, güneybatıda Kazakistan'a ve Harezmi'nin güneyine kadar yayılmıştır. Türk kültürünün özelliklerinden olan at ve koyun besleme buralarda da görülmüştür.²⁰ Ayrıca bu kültür Çu Vadisi, Moğolistan ve batı Çin bölgelerinde görülmekteydi. M.Ö. 1300-1000 tarihleri arasında bir kısım Türklerin Türkistan sahasında buldukları ve bu bölgenin daha sonra Hind-Avrupalılara geçtiği belirtilmektedir. M.Ö. 700'e kadar Türklerin bir kısmı Altaylara yerleşmeye çalışırken, diğer bir kısmı ise, M.Ö. 1100'lerden itibaren kalabalık kütleler halinde Çin'in kuzeybatısındaki Kan-su, Ordos bozkırlarına doğru yayılmışlardır. Bu tarihlerden itibaren Çin'in kuzeybatısında iktisadi, dini, idari ve sanat alanlarında Türk unsurlarının bulunduğu Yang-shao kültürünün ortaya çıkması bu bölgedeki Türk varlığını ortaya çıkarmıştır.²¹

Altay-Sayan Dağlarının güneybatısındaki bölgeyi boşaltan Türkler, doğuda Çin'in batısına, batıda ise, Volga'ya ve Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklere olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır. Türklerin doğu ve batı yönünde bilinen bu yayılmaları Türk lehçelerinde de bazı ayrılıklara yol açmıştır. G. Nemeth'in tespitlerine göre, biri y'li Doğu Türkleri lehçesi, diğeri s'li Yakut ve Çuvaş Türkleri lehçesi meydana gelmiştir. Bu ayrılık özellikle kelimelerin y harfi veya s harfi ile başlamalarından kaynaklanmaktadır.²² Türk lehçelerindeki diğeri bir ayrılık ise, z ve r harflerinin kullanımından kaynaklanmıştır. Doğu Türkleri olan Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Sabarlar'ın bir kısmı, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, Oğuzlar, Azerbaycan, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkan Türkleri z'li Türkçeyi kullanırken, batı Türklerinden olan

¹⁹ Muzaffer Turan, *Göç Hareketleri ve Yugoslavya Türkleri*, Erdem Der., C. 5, S. 15, A.K.M. Yay., Ankara, 1992, s. 928.

²⁰ Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 24 - 28.

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 51 - 52.

²² İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", İ.A., ..., s. 146.

Oğurlar, Bulgarlar ve Çuvaşlar, ise r'li lehçeyi kullanmışlardır.²³ Batı Türklerinin bir kısmı M.Ö. V–III. asırlarda Hazar, Volga dolaylarında ve İran asıllı İskitlerle birlikte yaşarken²⁴ bir kısmı da M.Ö. III. asırda kurulan Asya Hun İmparatorluğuna dahil olmuş ve daha sonra batı Sibiryaya'ya göç etmişlerdir.²⁵

Türklerin Hindistan'ın İndus–Pencab bölgesine doğru ilk göçlerinin M.Ö. I. bin başlarına rastladığı tahmin edilmektedir.²⁶ Ayrıca Türklerin İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş oldukları ve bunların ilk medeni kavim olan Sümerler olabileceği ileri sürülmüş ancak Sümerler'in menşei meselesi halledilememiş olması nedeniyle bu görüş kesinlik kazanamamıştır.²⁷

Milattan sonraki Türk göçleri ile ilgili kesin bilgiler kaynaklarda mevcuttur. Bu bilgilere göre, Hunlar I. asır sonları ile II. asır ortalarında Orhun bölgesinden güney Kazakistan bozkırlarına Akhun Eftalitler IV.–V. asırlarda Orta Asya'dan kuzey Hindistan ve Afganistan'a, VI. Asırda Sabarlar Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kafkaslar'a, Avarlar Orta Avrupa'ya kadar ilerlemişlerdir. VII. Asırda Hazarlar, İdil-Don Nehirlerinden Kafkaslar'a, IX.–XI. asırlarda Peçenekler, Uzlar, Kumanlar ve Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyine ve Balkanlar'a, XI. asırda Oğuzlar, Türkistan üzerinden Suriye, Mısır, Anadolu, Balkanlar, Kıbrıs ve Kuzey Afrika'ya, XIII. Asırda Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyinden Mısır'a, XIV. asırda Akkoyunlular ve Karakoyunlular İran'a ve Doğu Anadolu'ya, XVI. asırda Hint Türk İmparatorluğu Kuzey Hindistan'a göç etmişlerdir.²⁸ Bu göçler içerisinde özellikle Hun ve Oğuz göçleri hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapıldığından hem de yeni vatan bulma maksadını taşıyan fütihat hareketleri olduğundan oldukça önemlidirler.²⁹

İslamiyet'in kabulünden önce Türkler, Uzak Doğu'dan Balkanlar'a, Orta Avrupa'ya kadar yayılmışlardır. Hindistan, Çin, İran, Bizans, Roma sınırlarını aşmış buralara kadar ilerlemişlerdir. İslamiyet'in kabulünden sonra ise, Türk tarihinin ağırlık merkezi gittikçe Türkistan'dan Yakın Doğu'ya ve özellikle de Türkiye'ye yaklaşmıştır. İslamiyet'in iç ve dış tehditlere karşı koruyuculuğunu üstlenen Türkler, Orta Asya'ya, Kafkasya'ya, Anadolu'ya, Rumeli'ye, Doğu Avrupa'ya, Karadeniz'in kuzey sahillerine

²³ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, S. A_34, T.K.A.E. Yay., Ankara, 1993, s. 14.

²⁴ Bahaeddin Ögel, **a.g.e.**, s. 34.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 53.

²⁶ Celaleddin Yücel, **Bütün Dünya Türkleri**, Kardeş Mat., Ankara, 1971, s. 15.

²⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Adı ...", s. 108 – 109.

²⁸ Celaleddin Yücel, **a.g.e.**, s. 15.

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 54.

ve kuzey Hindistan'a kadar ilerleyerek İslamiyet'i buralarda yaymışlardır. İslam medeniyetini kültürel ve iktisadi faaliyetlerle XVIII. y.y.'a kadar uzun yıllar geliştirmişlerdir.³⁰

Tarihi süreç içerisinde Türk yayılmaları daha önce de belirtildiği gibi fütuhat yoluyla gerçekleşmiştir. Ayrıca Türk yayılmalarının bir diğer şeklide "sızma"³¹ şeklinde olmuştur. Gerek fütuhat, gerekse sızma şeklinde olan Türk yayılmalarının başarılı bir şekilde tamamlanmalarını sağlayan en önemli etken, göçlerin Türk hükümdar ailelerin mensup kişiler tarafından büyük bir disiplin içinde sevk ve idare edilmeleridir. Eski Türk hükümdar anlayışına göre, hanedan üyeleri kutsal olarak kabul edilirdi. Hanedan üyelerine duyulan saygı ve sağlığın Türk topluluklarının yeni yurtlar edinmelerinde büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Türk maneviyatının sağlamlığı da Türk yayılmalarını kolaylaştıran etkenlerden biridir. Hareketli bir yapıya sahip olan Türkler, tarih boyunca sürekli yeni yurtlar bulmaya çalışmışlar ve bunun için de aralıksız bir ölüm kalım savaşı içinde yaşamışlardır.³²

Daha önce de belirtildiği gibi Türkler, yaşadıkları bölgenin iklim değişikliklerinden dolayı göçebe bir yaşam sürdürmüşlerdir. Göçebelik Türklerin yaşayışına, düşünce tarzına, örf ve adetlerine kısacası kültürüne yön verici bir etkide bulunmuştur. Türklerin bu kültürü, bozkır kültürü olarak adlandırılmaktadır.³³ Göçebelik Türklerinin yerleşik hayatın aksine geniş arazilerde yerleşmesini sağlamış ve bundan dolayı da Türklere geniş coğrafi mekanlarda yaşama arzusu vasfını kazandırmıştır. Ayrıca göçebe bir yaşam tarzı ile Türkler, değişik bölgelere gitmeyi alışkanlık haline getirerek sürekli yeni yurtlar arama özelliğine sahip olmuşlardır. Bunun bir sonucu olarak da Türkler, tarih boyunca yabancı baskılar neticesinde esaret hayatı yerine hürriyetleri uğruna başka bölgelere göç etmeyi tercih etmişlerdir. Diğer taraftan göçebelik Türklerin sürekli hareketli, azimli, atak, çalışkan ve cesur bir yapıda olmalarını sağlamıştır.³⁴

³⁰ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I – II**, Nakışlar Yay., İstanbul, 1981, s. 52 – 53.

³¹ Sızma, kendi ülkesinde ekonomik sıkıntı içinde bulunan toplulukların veya ailelerin ya da bazı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları şeklindeki yayılmalara verilen addır. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli ...**, s. 54.

³² İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", **İ.A.**, ..., s. 147.

³³ Cemal Anadol, Fazile Abbasova, Nazile Abbaslı, **Türk Kültür ve Medeniyeti**, Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002, s. 207.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 222 – 223.

Türk toplulukları yaz aylarında genellikle dağlarda, kış aylarında ise, ırmak kenarlarında yaşamayı tercih etmişlerdir. Her oymağın kendine ait bir dağı ve ırmağı mevcuttu. Türkler yaşamlarını kolaylıkla sürdürmeye yardımcı olan ve güçsüz oldukları zamanlarda düşmanlarına karşı kendilerini korumak için sığındıkları bu ırmak ve dağları kutsal olarak kabul eder ve onlara saygı duyarlardı.³⁵

Bozkır kültüründe atın önemi büyüktü. At göçebe yaşayan Türkler için vazgeçilmez bir unsurdur. Çünkü dönemin en hızlı aracı olan at sayesinde uzak yerlere kısa zamanlarda ulaşmak mümkün olmuştur. Ayrıca Türkler, yapı olarak askeri bir nitelik taşıyorlardı. Bundan dolayı at yetiştiriciliği ve biniciliğinde usta olmuş ve atı orduda kullanmışlardır.³⁶ Bozkır kültüründe bol miktarda eşya ve silah yapımında kullanılmasından dolayı vazgeçilmez unsurlardan biri de demirdir.³⁷ Yapılan incelemeler neticesinde Altaylar'ın kuzeyinde demir eritme ocakları, Baykal'ın doğusunda demir ocak ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır.³⁸

Türk topluluklarının temelini aile oluşturuyordu. Anne, baba ve çocuklardan oluşan aile kan akrabalığı esasına dayanıyordu. Baba hukukunun esas olduğu Türk ailesinde evlenen kız ve erkek çocuklar, ailelerinden kendilerine düşen payı alarak ayrı bir ev kurarlardı.³⁹ Ailenin küçük oğlu ise, baba ocağının sönmemesi için evlendikten sonra da baba evinden ayrılmazdı.⁴⁰ “Ailelerin birleşmesinden oluşan sosyal yapıya “Urug veya “Boy” adı verilirdi. Her boyun sahip olduğu bir toprak bulunurdu. Boyları boy beyleri idare ederdi. Boy beyleri ise, aile büyükleri tarafından seçilirdi. Boyların birleşmesinden oluşan sosyal yapı ise, “Bodun” olarak adlandırılırdı. Bodun'un başında han bulunur ve birden fazla bodun'un birleşmesinden siyasi bir birlik olan “il” yani bugünkü adıyla devlet meydana gelirdi.⁴¹

Devletin başında hakan bulunurdu. Hakanın tahta geçme töreni resmi bir tören niteliği taşıyordu. Türk geleneğine göre, hakan bu törende göğe çıkar ve ona Tanrı tarafından tahta geçme görevi verilirdi.⁴² Türk devletinin başına geçecek hükümdarın

³⁵ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, Haz. Yusuf Çotuksöken, İnkılâp Kit., İstanbul, 1991, s. 133 – 134; Ünver Günay, Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., Kayseri, 1998, s. 149.

³⁶ Tahsin Ünal, *Türk'ün Sosyo – Ekonomik Tarihi*, Emel Yay., Ankara, 1977, s. 113 – 114.

³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 224.

³⁸ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 139 – 163.

³⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 227 – 228.

⁴⁰ Necdet Sevinç, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, T.D.A.V.Yay., İstanbul, 1987, s. 70.

⁴¹ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul, 1995, s. 53.

⁴² Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 1997, s. 88.

bazı niteliklere sahip olması gerekliydi. Buna göre hakan, soylu bir aileden olmalı, ilmi ve bilgisi ile diğer insanlardan üstün olmalı, hakanlık ve başarı için yetenekli olmalı ve diğer insanlardan talihli ve uğurlu olmalıydı. Milletın atası olarak kabul edilen hakan halkı besler, giydiren ve halkın huzur ve güvenini sağlardı. Yeryüzünün hükümdarı sağlayan hakana bu görevin Tanrı tarafından verildiğine inanılırdı. Bundan dolayı Türklerde hakanlık kutsal sayılırdı.⁴³

Türkler ahlâki bakımdan üstün niteliklere sahiptirler. Bu özellikleri ile Türkler, batılı tarihçilerin ve seyyahların bile hayranlığını kazanmışlardır. İyi niyet, hoşgörü ve adaletin temsilcisi sayılan Türklerde cinayet, zina, yalan yere yemin etme, hırsızlık, aldatma, kovuculuk yapma, kibir, savaştan kaçma gibi davranışlara rastlanmamaktadır.⁴⁴ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserinde Türklerin ahlâk ve karakterini asil, temiz kalpli, sözü pek, akıllı, anlayışlı, konuksever, alçakgönüllü, şefkatli ve cesaretli olarak vasıflandırılmıştır.⁴⁵ Ayrıca gezgin, atak ve mücadeleci olan Türkler için vatan sevgisi canlarından bile önemlidir. Türkler, vatanları uğruna canlarını seve seve feda etmeyi göze almışlardır.⁴⁶ Fransız seyyahlarından olan Du Loir, 1654 yılında neşredilmiş olan bir seyahatnamesinde Türklerin ahlâki özelliklerinden bahsetmiştir. O, Türklerin yaratılış itibarıyla iyi olduklarını, son derece samimi, mütevazı, açık yürekli ve sade bir kişiliği sahip olduklarını tespit etmiştir. Diğer taraftan yine bir Fransız seyahatnamesinde Türklerin din farkına bakmaksızın herkese karşı hayır ve iyilik yaptığını, Türk kervansaraylarında gayri Müslim ve gayri Türk olan herkesin ihtiyaçlarının karşılanarak, konuk edildiğinden bahsedilmektedir.⁴⁷

⁴³ Mehmed Doğan, *Kur'an ve Tarih Önünde Türk'ün Muhasebesi*, Ocak Yay., Ankara, 1992, s. 297 – 299.

⁴⁴ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e., s. 94.

⁴⁵ Mübahat Türker Küyel, "Milli Ahlâk Unsurları", *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, S. 46, A.K.M. Yay., Ankara, 1990, s. 292.

⁴⁶ Tarık Binat, *Milli Kültür ve Ahlâk*, Yörük Mat., İstanbul, 1971, s. 56-58.

⁴⁷ İsmail Hami Danişmend, *Garb Menbaalarına Göre Eksik Türk Sıciyye ve Ahlâkı*, İstanbul Kit., İstanbul, 1961, s. 75, 89.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE HOŞGÖRÜNÜN DİNİ TEMELLERİ

A. İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE DİNİ YAPI

Daha önce de belirtildiği gibi Türkler yaklaşık olarak dört bin yıllık bir geçmişe sahiptirler. Türklerin İslamiyet'le tanışmaları M.S. VII. yy.'da meydana gelmiştir. Ancak Türklerin toplu olarak İslamiyet'i kabul etmeleri M.S. X. yy.'a rastlamaktadır. Türkler İslamiyet'i seçmeden önce değişik dini inançlara sahip olmuşlardır. İslam öncesi dönemde Türklerin sahip oldukları inançlar konusunda pek çok araştırma yapılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde İslam öncesi Türklerin asıl dininin Gök-Tanrı dini olduğu ortaya çıkarılmıştır.⁴⁸ Ancak İslam öncesi dönemde Türklerdeki dini hayatta etkili olan birçok unsur bulunmaktadır. Bu unsurları üç başlık altında inceleyebiliriz.

1. Şamanizm İnancı

Bazı araştırmacılar Türklerin milli dininin Gök-Tanrı dini olmayıp Şamanizm olduğunu savunmuşlardır. M.Ö. II. yy.'da Çinler tarafından yapılan incelemelerde Altay ve Yakutların dininin Şamanizm olduğu ortaya çıkarılarak Türklerin de Altay ve Yakutlardan etkilendiklerini ve Şamanizm'i benimsedikleri belirtilmiştir. Ancak Türk şamanizminin Altay ve Yakutlarınkinden oldukça farklı olduğu açıklanmıştır.⁴⁹ Şamanizmin menşei hakkında yapılan araştırmalar neticesinde şamanizmin kuzey ve güney menşeilili olduğunu savunan başlıca iki görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden birincisine göre, kuzey kutbuna yakın bölgelerde yaşayan insanlarda şiddetli soğukların etkisiyle sinir sistemi bozuklukları ortaya çıkmaktadır. Asabi rahatsızlıklar geçiren bu insanlar zamanla sara nöbetlerine tutulmakta ve böylece şaman olabilmektedirler. Diğer görüşe göre ise, Şamanizm güney menşeilidir. Buna göre, şaman olabilmenin şartlarından olan, şamanın etrafındaki insanlardan farklı bir ruh hali göstermesi ile bedeni bir rahatsızlığı olması aynı zamanda Güney Afrika, Güney Sudan, Malezya ve

⁴⁸ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri*, C. I, E.Ü. Yay., Kayseri 1998, s. 54 – 56.

⁴⁹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, T.T.K. Bas., Ankara, 1995, s. 1, ve *Eski Türk Dini Tarihi*, M.E.B., İstanbul, 1976, s. 1.

Amazon topluluklarında büyücü ve sihirbaz olabilmenin şartlarındandır. Bazı bölgelerde Şamanların “Ak şaman” ve “Kara şaman” diye ikiye ayrılmasında da İran tesiri görülmektedir. Ayrıca şaman kelimesine dayanılarak şamanizmin güney menşeli olduğu belirtilmektedir. Tunguzca olan şaman kelimesinin daha donra Hind-Avrupa dillerinde karşılığının bulunması ve “Budist rahip” manasına gelmesi, kelimenin Hint menşeli olduğunu desteklemiştir. Şamanizm inancının güneyden kuzeye doğru yayılmasında Budizm (Lamaizm)’in tesirinin büyük olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca Budist rahiplerin kostümleri ile şaman cübbesi arasındaki benzerlik, şamanizmde Budizm tesirlerini göstermektedir. Diğer taraftan şamanın davulunun ve aynasının Budizm yolu ile Hindistan’dan geldiği belirtilmektedir. Bütün bunlar şamanizmin Budizm’den etkilendiğini ve Budizm yolu ile Orta ve Kuzey Asya’ya yayıldığını göstermektedir.⁵⁰

Daha önce de belirtildiği gibi Tunguzca olan Şaman kelimesinin Türkçedeki karşılığı “Kam” dır. Şaman veya kam, ruhunun bedenden ayrılması sonucunda göklere çıkıp ya da yeraltına inip orada bulunan ruhlarla temasa geçtiğine inanılan kişidir.⁵¹ Şamanizm inancına göre, kainat, üst üste kurulu katlardan oluşmaktadır. Katlar birbirinden ayrılmıştır. Yukarıda onyedeki kat vardır ve ışık alemini oluşturur. Yeraltında ise, yedi veya dokuz kat vardır. Bu da karanlıklar alemi diye adlandırılmaktadır. Koruyucu olduklarına inanılan tüm iyi ruhlara, kahramanlar ve tanrılar ışık aleminde, zararlı oldukları kabul edilen tüm kötü ruhlara ve tanrılar ise, karanlıklar aleminde yaşarlar.⁵² Şamanizm’e göre, ölüm, hastalık veya toplumca var olduklarına inanılan kötü ruhlara karşı insanların tek başlarına kendilerini koruyamayacağı düşüncesi hakimdir. Bu gibi durumlarda şamanlar devreye giriyorlardı. Vecd haline geçen Şamanların kötü ruhları defettiklerine inanılıyordu.⁵³ Şamanizmde hayvan ruhları yardımcı ruhlar olarak kabul edilirdi. Bundan dolayı şamanlar ayin esnasında hayvan seslerini ve hareketlerini taklit ederlerdi. Ayrıca şamanlar ayin esnasında yardımcı olarak kabul ettikleri hayvanlardan elbiseler yapıp giyerlerdi. Bunlar arasında, kartaldan şapka, baykuş tüyleri, yılan derisi, ayı postu bulunmaktadır.⁵⁴ Şamanlık ya babadan oğla geçerdi ya da

⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, K.B. Yay., Ankara, 1980, s. 36 – 40.

⁵¹ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay., İstanbul, 1998, s. 351.

⁵² Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi*, Güney Ofset, Konya, 1996, s. 111.

⁵³ Ünver Günay, Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., Kayseri, 1998, s. 102.

⁵⁴ Nevill Drury, *Şamanizm*, Çev. Erkan Şimşek, Okyanus Yay., İstanbul, 1996, s. 68 – 73, Michael Hamer, *Şaman’ın Yolu*, Çev. Asena Atalay, Dharma Yay., İst., 1999, s. 98 – 99.

kişide kendiliğinden oluşan arzu sonucunda şaman olma isteği oluşurdu.⁵⁵ Toplumda kimse şaman olmak istemezdi. Çoğunlukla erkeklerden olan Şamanların ayin esnasında kullandıkları davulu, cübbesi ve külahı bulunurdu.⁵⁶

Şaman kelimesine dayanarak Türklerin dininin Şamanizm olduğunu savunmak oldukça hatalıdır. Çünkü Türkler şaman kelimesine yabancıdır.⁵⁷ Ayrıca çeşitli vecd hallerinin hepsi Şamanizm'e dahil edilemeyeceği gibi her sihirbaz da şaman sayılmaz. Orhun kitabeleri dahil Türklerle ilgili zamanımıza kadar ulaşan kaynaklarda ne din adamı ne de şaman manasında kam kelimesine rastlanmamıştır ve tüm bu vesikalarda Şamanlığı ima eden bir kayıt bulunamamıştır.⁵⁸ Şamanlık dinden ziyade sihir karakteri taşımaktadır ve Gök-Tanrı dini ile herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır.⁵⁹ Ayrıca Şamanizmde peygamber, melek, ahiret inancına rastlanmazken Gök-Tanrı dininde bu inançların mevcut olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Bundan dolayı Türklerin dininin Şamanizm olduğunu söylemek oldukça güçtür.

2. Totemizm, Naturizm, Animizm İnancı

İslam öncesi Türk dini hakkındaki görüşlerden bir diğeri ise, totemizm⁶¹ dir. Bazı araştırmacılar Türklerde kurdan ata olarak tanınması ve kurda duyulan saygıya dayanarak Türklerin dininin totemizm olduğunu savunmuşlardır. Ancak totemcilikte ana hukuku geçerliken, Türklerde baba hukuku ağır basmaktadır. Totemcilikte ortak mülkiyet bulunurken, Türklerde hususi mülkiyet vardır. Türklerde kan akrabalığı totemcilikte ise, klan akrabalığı esastır. Totemcilikte ruhun öldüğüne inanılırken, Türkler ruhun ölümsüz olduğuna inanırlardı. Totemcilikte toteme tapılırken, Türkler kurda tapmaz, sadece saygı gösterirler. Totemizmde taş, kaya, ağaç vb. her şey totem olabilirken, Türklerde yalnızca kurt kutsal sayılmaktadır. Ayrıca Türk ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanırken, totemci toplulukların ekonomisi avcılık ve devşirmeye dayanıyordu.⁶² Diğer taraftan Türklerde kurda saygı gösterilmesi, kurdun totem olarak

⁵⁵ Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kit. Yay., Ankara, 1999, s. 31.

⁵⁶ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 1997, s. 94.

⁵⁷ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, T.K.Yay., İstanbul, 1978, s. 21.

⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 24, 41.

⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İ.A., C. 12/2*, M.E.B., Eskişehir, 1997, s. 242.

⁶⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I – II*, Nakışlar Yay., İstanbul, 1981, s. 111.

⁶¹ Totemizm, bir klanın üyelerinin, kendilerinin totem adı verilen bir hayvan veya bitkiden geldiklerine inanarak onu kutsal olarak kabul etmeleri inancı, G. Tümer, A. Küçük, *a.g.e.*, s. 50.

⁶² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 297 – 298.

kabul edilmesinden değil, kurdun bozkırların korkulu bir hayvanı olarak bilhassa hayvan sürüleri için büyük tehlike oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Kurt, Türk kütlelerini toplayıcı bir vasa sahip iken, totemci topluluklarda totemler klanları birbirinden ayırıcı bir vasıf taşımaktadır. Ayrıca Türkler kurdun dışında kartalı da kutsal saymışlardır. Kartalın yuvasını çok sarp kayalıklara yapması ve çok yükseklerde uçabilmesi neticesinde Türkler kartalı güneşin ve Gök-Tanrı'nın sembolü olarak kabul etmişler ve ona saygı duymuşlardır. Altaylarda M.Ö. III. bin yıllarına ait kurganlarda kartal pençelerine ve kartal motiflerine rastlanmıştır. Ayrıca Orhun Kitabelerinden biri olan Kül Tegin anıtının önünde kanatları açık kartal tasviri bulunmuştur. Ancak Türklerde bu hayvanlara duyulan saygıya dayanarak Türklerin totemci bir topluluk olduklarını söylemek hatalıdır. Çünkü bir toplulukta herhangi bir hayvana saygı duyulması o topluluğun totemci bir topluluk olduğunu kanıtlamaz.⁶³

Türkler, tabiatta bulunan dağ, orman, ağaç, ırmak, pınar, göl, toprak, taş, kaya gibi varlıkların birer ruhları olduğuna inanıyorlardı. Bu ruhları iyilik verenler ve kötülük getirenler şeklinde ikiye ayırmışlardı. Türklerdeki bu inanç "Yer-su kültü" olarak adlandırılmaktaydı.⁶⁴ Türklerde bulunan yer-su kültürünün oluşmasında halk inançlarının, maddi hayat şartlarının, ekonomik ve sosyal amillerin rolü büyüktür. Orhun kitabelerinde de yer-su kültürünün örneklerine rastlamak mümkündür. Bunlar arasında kutsal Ötüken Dağı ve Orhun nehrinin kaynağı yanında bulunan kutsal Tamir Irmağı yer almaktadır.⁶⁵ Türklerde ateş ve su kutsal olarak kabul edilmekte ve temizleyici olarak görülmekteydi. Ateşin söndürülmesi, suyun kirletilmesi yasaktı.⁶⁶ Ancak Türkler, Zerdüştükte olduğu gibi ateşe tapmaz, ateşi yalnızca temizleme vasıtası olarak kabul ederlerdi.⁶⁷ Bazı araştırmacılar Türklerin tabiattaki varlıklara kutsallık atfetmesi neticesinde onların dininin Animizm veya Naturizm⁶⁸ olabileceğini savunmuşlardır.⁶⁹ Ancak daha önce de belirtildiği gibi Türkler Gök-Tanrı'ya inanmış ve yalnızca O'na ibadet etmişlerdir.

⁶³ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 14 – 16, 20 – 21.

⁶⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 302 – 303.

⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 43, 45.

⁶⁶ G. Tümer, A. Küçük, *a.g.e.*, s. 87.

⁶⁷ Ü.Günay, H. Güngör, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁸ Animizm, bedende varolduğuna inanılan ruhun tabiattaki varlıklarda da olduğunu kabul ederek bu varlıklara tapınma ile oluşan inanç. Naturizm ise, tabiatta bulunan kuvvet ve nesnelere korkarak onların tanrılaştırılması inancı. G. Tümer, A. Küçük *a.g.e.*, s. 28 – 29.

⁶⁹ Ü.Günay, H. Güngör, *a.g.e.*, s. 123 – 126.

Türklerdeki baba hukukunun bir yansıması olarak büyüklere ve atalara saygı gösterilmesi inancı mevcuttu. Aynı saygı atalar öldükten sonra da devam ettirilirdi. Çünkü babaların ve ataların öldükten sonra dahi aile fertlerini korumaya devam ettiklerine inanılırdı. Türkler, ölmüş atalarının ruhlarına minnet hissi duyarlar ve onların ruhlarına her yılın mayıs ayında kurbanlar sunarlardı. Türklerde en kıymetli kurban atı. Altay kurganlarında pek çok at iskeletine rastlanmıştır. Diğer hayvanlardan ise, erkek cinsi daha ütün sayılırdı.⁷⁰ Türklerin atalarına gösterdikleri saygının ölümden sonra da devam etmesi Türk dininin Animizm olabileceği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi Türklerin asıl dininin adı Gök–Tanrı inancıdır.

3. Gök–Tanrı İnancı

İslam öncesi Türklerin asıl dininin adı Gök–Tanrı dinidir. Türkler, Tanrı yerine Tengri kelimesini de kullanmışlardır. Gök kelimesine sema, renk gibi anlamlar verilmesine karşılık buradaki Gök kelimesi aslında büyük, yüce, azametli manasındadır. Bundan dolayı Gök–Tanrı kavramı “Yüce Tanrı” anlamına gelmektedir. Orhun kitabelerinde ise, Gök–Tanrı kelimesinin yaratan, yaşatan, öldüren yüce varlık manasına geldiği bildirilmektedir.⁷¹ Gök–Tanrı’nın sıfatları Orhun kitabelerinde belirtilmiştir. Kitabelerde verilen bilgilere göre, Tanrı tektir, eşi ve benzeri yoktur, ezeli ve ebedidir, her şeyi yaratandır, irade sahibidir, insanlara bilgi veren ve onlara yol gösteren, mükafat ve cezayı veren O’dur. Türk kağanlarını tahta çıkaran, Türklere güç ve cesaret veren, Türklerin zaferler kazanıp, devletler kurmasını sağlayanın yine Tanrı olduğu belirtilmektedir.⁷² Ayrıca Gök–Tanrı inancına göre, Tanrı esirgeyici ve koruyucudur, kulun duasını kabul edendir. İnsan O’nun buyruğu altındadır ve Tanrı’nın emir ve yasaklarına uymakla yükümlüdür.⁷³

Gök–Tanrı inancına göre, gökte tek bir Tanrı ve Tek bir güneş olduğuna inanılırdı. Türkler gökte olduğu gibi yeryüzünde de tek bir hakanın bulunması gerektiğine inanıyorlardı. Hakan tüm dünyayı yönetmeli ve düzene koymalıydı. Kainat

⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 304 – 307.

⁷¹ Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1980, s. 15, 27.

⁷² Ali Öztürk, *Ötügen Türk Kitabeleri*, M.E.B., İstanbul, 1996, s. 154 – 157.

⁷³ Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, s. 33.

ise, Tanrı tarafından yönetilirdi.⁷⁴ Genel ve ortak bir Tanrı anlayışını içeren Gök–Tanrı dini Türklere de evrensel bir ruh hali kazandırmıştır. Türklerin zayıfın ve muhtacın yanında yer almasında, herkesi koruyucu bir karakter kazanmasında Gök–Tanrı dininin etkisi büyüktür.⁷⁵ Bundan dolayı Türk hakanları herkese karşı adaletli ve hoşgörülü davranmışlardır.

Gök–Tanrı dininde ruhun ölmezliği ve ahiret inancı mevcuttu. Türklerin ölümlerini, silahları, kıymetli eşyaları, atları ve mücevherleri ile gömmeleri onların ölümden sonra bir hayatın varlığına inandıklarının kanıtıdır.⁷⁶ Bunlar dışında Gök–Tanrı inancı cennet, cehennem, melek, şeytan peygamber, kader ve kurban gibi İslamiyet’te de bulunan inançları içeriyordu.⁷⁷ Hatta bu kelimelerin Türkçe karşılıkları dahi bulunuyordu. Peygamber–Yalvaç, Cennet–Uçmag, Cehennem–Tamu, Ruh–Töz, Şeytan–Yek kelimeleri ile ifade edilmekteydi.⁷⁸ Bu inanç benzerliklerinden dolayı Türkler toplu bir şekilde İslamiyet’i kabul etmişlerdir.

Bazı araştırmacılar Türklerin sahip olduğu Gök–Tanrı inancının Haniflik dinine çok benzediğini belirterek Türklerin dininin Haniflik olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Hz. İbrahim döneminde yaygın olan tevhid inancının Türklere Hz. İbrahim’in çocukları vasıtasıyla ulaşıp olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de ismi geçen Zülkarneyn⁷⁹ tarafından tevhid inancının Türklere bildirilmesi de mümkündür.⁸⁰

Gök–Tanrı inancına sahip olan Türkler yerleşik kavimlerden çok avcı, çoban ve hayvan besleyen topluluklar halinde yaşıyorlardı. Bundan dolayı Gök–Tanrı inancı, etnologlar tarafından bozkırlı dini olarak kabul edilmiştir.⁸¹ Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra başka dinleri kabul etmişlerdir. Bunlar arasında, Budizm, Mani dini, Zerdüştlük, Taoizm, Konfüçyanizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet bulunur. Ancak bu dinlerden İslamiyet dışında hiçbir din Türk topluluklarının tamamı tarafından kabul edilmemiş yalnızca bazı Türk boyları bu dinleri kabul etmişlerdir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi Gök–Tanrı dini ile İslamiyet birbirine çok benzemektedir.

⁷⁴ Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 60.

⁷⁵ Mehmet Aydın, “Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri”, *Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu 7 – 8 Mart 98*, İ.B.B.K.İ.D.B. Yay., İstanbul, 1998, s. 60.

⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 47.

⁷⁷ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e., s. 87.

⁷⁸ Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, s. 105.

⁷⁹ *Kur’an-ı Kerim*, Kehf, 83 – 90.

⁸⁰ Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 61 – 63.

⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 56.

Türklerin diğer dinleri kabul etmesinin nedenleri çeşitlidir. Bunlar içerisinde Türklerin çeşitli din ve inançlara karşı oldukça hoşgörülü davranması sonucunda yayılmacı karakter taşıyan dinlerin Türk devletlerinde misyoner faaliyetlerini gerçekleştirmek için oldukça uygun ortam bulmaları önemlidir. Ayrıca Türklerin değişik manevi inançlara adaptasyon kabiliyetinin olması da etkilidir. Diğer taraftan yabancı dinlere sahip komşu devletlerle ticari münasebetlerde bulunulmasının yanında siyasi ve ekonomik sebepler de Türklerin yabancı dinleri kabul etmesinde etkili olmuşlardır.⁸²

B. İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE DİNİ HOŞGÖRÜ

Türkçe bir kelime olan hoşgörü kelimesi, görmezliğe gelme, aldırış etmeme, kabahatli bir kişinin suçuna göz yumma anlamına gelmektedir. Hoşgörü kelimesi, Arapça olan müsamaha kelimesi ile de aynı anlamdadır.⁸³ Tarihin en eski topluluklarından biri olan Türkler, oldukça zengin bir kültüre sahiptirler. Tarihi süreç içerisinde pek çok kültür ve medeniyetle karşılaşan Türkler, bu kültürlerden hem etkilenmiş hem de onları etkilemişlerdir. Türkler sahip oldukları hoşgörü anlayışı ile dünya medeniyetine önemli bir katkıda bulunmuşlardır. Hakimiyetleri altında bulunan gayri-müslim ve gayri-Türk olan herkese eşit muamele gösteren Türklerde bu eşsiz hoşgörü anlayışının oluşmasında Türklerin benimsediği Gök-Tanrı inancı ile İslamiyet en önemli etkenlerdendir.⁸⁴

Türk toplulukları sahip oldukları hoşgörü ile bütün din mensuplarına yakın ilgi göstermiş, Türk hükümdarları kendi milletine gösterdiği lütuf ve iyiliğin aynısını onlara da göstermekten kaçınmamışlardır.⁸⁵ Hakimiyetleri altında bulunan boyları ve bodunları düzene koyarak büyük devletler kurmayı başaran Türk hükümdarları, hakimiyetleri altındaki dinleri de bir düzene koymayı başarmış ve tüm dinlerin herhangi bir karışıklık çıkmadan yaşanmasına müsait bir ortam hazırlamışlardır. Türk devletlerinde yabancı din mensuplarına ibadet özgürlükleri tanınmıştır. Ayrıca yabancı din adamları Türk

⁸² Ü.Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 131 – 137.

⁸³ Sami Kılıç, "Türklerde Dini Hoşgörü ve Bunun İstismasının Getirdiği Problemler" , **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu 17 – 19 Ekim 2001**, Elazığ, 2002, s. 513.

⁸⁴ Mehmet Aydın, a.g.m., s. 59.

⁸⁵ Jean – Poul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul, 1998, s. 19.

devleti için dua etmeleri karşılığında vergiden muaf tutulmuşlardır. Bunun duyurulması için de “Hoşgörü Fermanları” adı verilen fermanlar çıkarılmıştır.⁸⁶

Kaşgarlı Mahmut, *Divan-u Lügat’it Türk* adlı eserinde Tanrının Türkleri aziz kıldığını, onlara tüm dünya milletlerinin idaresini verdiğini belirterek, kendi yurdundan ayrılp Türk yurduna sığınan yabancıların tüm korkulardan kurtulup güvenilir ve rahat bir hayata kavuşacaklarını söylemektedir.⁸⁷ Türklerin din ve millet farkına bakmaksızın tüm insanlara karşı göstermiş olduğu adalet, hoşgörü ve iyilik batılı tarihçiler tarafından da dile getirilmiştir.⁸⁸ Şimdi sırasıyla Türk devletlerindeki gayri-Müslim ve gayri-Türk unsurlara karşı gösterilen hoşgörüyü inceleyelim.

1. Hunlarda Hoşgörü

Tarihi süreç içerisinde kurulan en eski Türk devleti, Hun devletidir. Çin kaynaklarında M.Ö. IV. asırdan itibaren Hiung-nu adı verilen bir topluluğa rastlanmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde, Hiung-nu kavminin asıl unsurunun Türkler olduğu, bu kavimlerde Türk bozkır kültürünün bulunduğu, Gök-Tanrı inancının mevcut olduğu ve baba hukuku üzerine kurulu bulunduğu ortaya konulmuştur. Yine Çin kaynakları, devletin koruyucularının kendilerine Türkçede karşılığı “kavim, halk” manasına gelen “Hun” dediklerini belirtmektedir. Bu nedenle Hun devletinin tarihini M.Ö. IV. asırdan itibaren başlatmak gerekmektedir.⁸⁹

Hunlara ait ilk yazılı belge, M.Ö. 318 yılında Hunlar ile o tarihlerde Çin’de iktidarın zayıflaması sonucu ortaya çıkan derebeylikler arasında yapılan bir ittifak antlaşmasıdır.⁹⁰ Yapılan bu antlaşmadan sonra Çin topraklarına baskınlarını artıran Hunlara karşı Çin devleti, kuzey taarruzlarından sınırlarını korumak amacıyla M.Ö. 214 yılında meşhur “Çin Seddi” ni inşa etti.⁹¹

M.Ö. 209 yılında babasının ölümü üzerine devletin başına Mete geçti. Mete hükümdar olduğu zaman devletin merkezi Orhun-Selenga Irmakları, Ötüken Çevresi,

⁸⁶ Jean – Poul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev. Galip üstün, Milliyet Yay., İstanbul, 1991, s. 34.

⁸⁷ Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, s. 4 – 5.

⁸⁸ İsmail Hami Danişmend, *Garb Menbaalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, İstanbul, 1961, s. 75, 89.

⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, “Asya Türk Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, T.K.A.E., Yay., C. 1, S. A-23, Ankara, 1992, s. 112.

⁹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 59.

⁹¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kit., İstanbul, 1981, s. 40.

Ongın Irmağı üzerindeki Karakum ile Ordos bölgesi arasında kalan kısımdı.⁹² Ancak Mete, Hun devletini yeniden şekillendirdi ve hükümdarlığı boyunca devletin sınırlarını doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal Gölü ve İrtiş Nehrine, batıda Aral Gölüne, güneyde ise Wei Irmağı, Tibet Yaylası, Karakum Dağları hattına kadar ulaştırdı.⁹³ Diğer taraftan Mete, orduda da yeni düzenlemeler yaparak onlu sistemi geliştirdi. İşte bundan dolayı Mete, Hun devletinin kurucusu olarak kabul edilmiş ve O'na imparator manasına gelen "Tanhu" ünvanı verilmiştir.⁹⁴

Mete'nin M.Ö. 174 yılında ölümüyle yerine oğlu Ki-ok geçti. Ki-ok, hükümdarlığı boyunca babası gibi devletin büyüklüğünü muhafaza etmeye çalıştı. Ayrıca Çinle de dostane ilişkiler kurdu ve Çinli bir prensesle evlendi. Böylece Çinliler Hun devletine serbestçe girme ve ticaret yapabilme hakkını elde ettiler. Bu yolla devleti sinsice zayıflatma yoluna gittiler. Ki-ok devrinde pek anlaşılmayan bu durum daha sonraki yıllarda ortaya çıktı. Çin imparatoru Wu-ti kalabalık ordular oluşturdu ve Çin için büyük gelir kaynağı olan ipeği batı bölgelere ulaştırmak ve Çin için büyük gelir kaynağı olan ipeği batı bölgeleri ulaştırmak için Hunların elinde bulunan İpek Yolunu emniyet altına almak istedi M.Ö. 127-117 yılları arasında meydana gelen savaşlarda Hunlar Gobi'den kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldılar ve bu tarihten itibaren de gerilemeye başladılar.⁹⁵ Çinliler Hunların kuzeye çekilmesi sonucunda daha da cesaretlendiler ve batıya olan akınlarını devam ettirdiler. M.Ö. 119-105 yıları arasında süren Çin akınları neticesinde Kansu bölgesi Çinliler tarafından alındı ve buradaki Hunlar Çin'in esareti altına girmektense yurtlarını tek etmeyi tercih ederek batıya doğru göç ettiler. Bu olay, Kavimler Göçünün başlangıcı olmuştur.⁹⁶

M.Ö. 101 tarihinden itibaren yıllar süren Çin akınları, iktisadi sıkıntılar, prenslerin birbirleri ile olan iktidar mücadeleleri ve Çin entrikaları neticesinde Hun devleti eski gücünü kaybetmeye başladı. Ayrıca devletin doğu tarafını yöneten Hohan-yeh Çin hakimiyetine girmek isterken, batı tarafını yöneten Cici, ise bu düşüncenin utanç verici ve atalara saygısızlık olduğunu belirtti. İki kardeş arasında çıkan savaşta Hohan-yeh yenildi. Bunun üzerine Hohan-yeh kendisine bağlı olan kavimlerle birlikte

⁹² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 59.

⁹³ Salim Cönce, *Türk Tarihine Giriş*, Çağ Mat., Elazığ, 1995, s. 71.

⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 62.

⁹⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İ.A. ...*, s. 153 - 154.

⁹⁶ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, K.B. Yay., Ankara, 1981, s. 78.

M.Ö. 54 yılında Çin'in kuzeybatı sınırına yerleşerek Doğu Hunlarını oluşturdu.⁹⁷ Cici ise, hakimiyetini batıya doğru genişletmek amacıyla M.Ö. 51 yılından itibaren akınlar yapmaya başladı. Hakimiyet alanını genişleten Cici'nin ilerlemesine bir son vermek isteyen Çinliler Hun topraklarına girdi. Hun başkenti tahrip edildi ve Cici öldürüldü. Bu sırada Hohan-yeh'in oğlu Yü Han Çin'e karşı istiklallerini elde etti ve bölgenin idaresini denetimi altına almayı başardı. Ancak Yü'nün ölümüyle iç anlaşmazlıklar başladı. Diğer taraftan uzun yıllar süren kıtlık ve çok sayıda hayvanın telef olması sonucunda Yü'nün oğlu, Tanhuya karşı mücadeleye girişti ve kendini han ilan etti. Bu olay ile Hunlar M. 48 yılında Kuzey ve Güney Hunları olmak üzere birkez daha ikiye ayrıldı. Güney Hunları Çin'e tabi iken, Kuzey Hunları istiklallerini koruma isteğiyleydi.⁹⁸ Kuzey Hun devleti Çin ve Sienpi hücumları neticesinde zayıfladı ve toprakları düşman kabilelerinin istilalarına maruz kaldı. Hunlar, 350 yılında doğudan gelen baskılar neticesinde Avrupa'ya göç ederek Batı (Avrupa) Hun İmparatorluğunu kurdular.⁹⁹

Hunlar IV. asrın ortalarında Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya doğru göç ederken birçok kavmi harekete geçirerek yerlerinden çıkardılar. Bu kavimler arasında Gotlar, Vandallar, İranlı ve İslav küteller ile pek çok Germen toplulukları bulunuyordu. 375 yılında batıya doğru kaçan bu kavimler Avrupanın etkin durumunu değiştirdiler. Tarihte bu olaya "Kavimler Göçü" adı verilmektedir.¹⁰⁰

Avrupa Hunları 395'den itibaren Balkanlardan Trakya'ya ve Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya olmak üzere iki koldan fetih hareketlerine başladılar. Hunlar, Anadolu, Suriye ve oradan da Kudüs'e yöneldiler ve sınırlarını Asya'da Aral Gölü'nün doğusuna kadar genişlettiler. Avrupa Hun devletinin en önemli hükümdarlarından olan Attila, 434 yılında Bizans ile Margos Barışını imzaladı. Bu antlaşma ile Bizans ağır vergiler ödemeye başladı. Atilla zamanında yoğunlaşan fetih hareketleri ile Germenler, İslavlar, İranlılar, Fin-Ugorlar ve pek çok Türk kavmi hakimiyet altına alındı. Bizans'ın Margos Antlaşmasına aykırı davranması nedeniyle Attila 440'den itibaren Bizans'a karşı baskıyı artırdı. 441. yılında I. Balkan Seferini ve 447 yılında II. Balkan Seferini başarıyla tamamladı. Böylece Bizans ağır şartlar taşıyan antlaşmalar imzalamak zorunda kaldı. Bizans iradesine bağlayan Attila bu kez İtalya seferine çıktı. 452 yılında

⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 65.

⁹⁸ Bahaeddin Ögel, **a.g.e.**, s. 157 – 253.

⁹⁹ Ş.Kemal Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, **Türk Devletleri Tarihi**, A.K.D.Yay., Ankara, 1986, s. 26.

¹⁰⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 72.

Papa, Roma'nın teslim olduğunu bildirdi.¹⁰¹ Attila'nın ölümüyle yerine geçen oğulları İlek, Dengizek ve İrnek babaları kadar başarılı olamadılar. İç isyanlar neticesinde ortaya çıkan savaşlardan yorgun düşen Hunlar, İrnek idaresinde Karadeniz'in batı kıyılarına döndü.¹⁰²

Volga üzerinden batıya geçen Hunlardan bir kısmı Güney İran ve batı Afganistan'a inerek Ak-Hun-Eftalit devletini kurdular. Hakimiyetini batıya doğru genişleten bu devlet M. V. asır ortalarında Heftal adında bir hükümdar ailesine sahip olmuş ve bu tarihten itibaren devlet bu adla adlandırılmıştır. Gök-Türk devletinin Maverâünnehir dolaylarında faaliyete geçmesi ve İran'da Anuşirvan'ın devletini genişletme çabası içinde olması Ak Hun-Eftalitlerin zayıflamasına yol açtı. İki büyük devlet arasında sıkışıp kalan Ak Hun-Eftalit devleti 557 yılında yıkılarak toprakları İran ve Gök-Türkler arasında paylaşıldı.¹⁰³

Kısaca siyasi tarihinden bahsettiğimiz Hunlar üç kol halinde gelişmişler ve tarihi süreç içerisinde kurulmuş olan diğer Türk devletlerinin içinde yaşayarak varlıklarını devam ettirmişlerdi. Hunların yaşayış tarzı ve kültürlerinden bahsetmek konunun daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir.

Hunlar, göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Başta at olmak üzere hayvan besliyorlardı. İpek Yoluna sahip olan Hunlar, ekonomik bakımından zengindiler ve bu yol sayesinde diğer devletlerle ve kavimlerle kültür alışverişinde bulunuyorlardı. Bundan dolayı kültür seviyeleri yüksek olan Hunların dünya görüşleri ve devlet tecrübeleri de gelişmişti. Hunlarda devletin başı hakandı. Hakana genişlik ve büyüklük manasına gelen "Tanhu" ünvanı verilirdi. Çünkü Türklerde bütün dünyayı içine alan bir devlet kurma düşüncesi hakimdi ve bundan dolayı hakan tüm dünyanın yöneticisi olarak kabul edilirdi.¹⁰⁴ Hunlar, Gök-Tanrı dinine inanıyorlardı. Daha önce de belirtildiği gibi Gök-Tanrı inancına göre, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi hakandı ve hakan Tanrı tarafından devletin başına getirilirdi. Yeryüzünün hükümdarı olan hakan pek çok milleti idare ederdi. Hun devleti içerisinde de pek çok dine ve millete sahip topluluklar yaşıyordu. Gök-Tanrı inancının hakim olduğu Hun devletinde de hakan hiçbir ayırım

¹⁰¹ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", İ.A., M.E.B., s. 155 – 159.

¹⁰² Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul, 1988, s. 23.

¹⁰³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 85 – 89.

¹⁰⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, T.D.A.V.Yay., İstanbul, 1988, s. 63 – 67.

yapmadan tüm halka adaletli davranırdı.¹⁰⁵ Hunlar, yılın belirli zamanlarında Tanrı'ya atalara, göğe, yere ve ruhlara kurbanlar sunarlardı. Büyük kurban törenlerini hakan yönetirdi. Hunlarda en önemli meslek askerlikti. Her Türk doğuştan asker sayılırdı. Askerlikten sonra en önemli görev vergi idi. Hun devleti sağ ve sol yani doğu ve batı olmak üzere ikili teşkilat halinde düzenlenmişti. Büyük kardeş yani veliaht devletin doğu bölgelerini küçük kardeş ise, batı bölgelerini idare ederdi.¹⁰⁶

Hunlar pek çok milleti hakimiyetleri altına almalarına rağmen yüzyıllarca herhangi bir karışıklık çıkmadan huzur ve güven içinde yaşamayı başarmışlardır. Bunun en büyük nedeni ise, Hunlarda bulunan hoşgörü anlayışıdır. Hun devletinde bulunan hoşgörü anlayışının örnekleri Çin kaynaklarında açıkça belirtilmektedir. Çin yıllıklarında geçen bir metne göre, Hun hükümdarı You-yü adlı birisini Çin'e inceleme yapmak vasıtasıyla gönderir. Çin hükümdarı olan Mu-Kung, You-yü'ye ülkesinde devlet ve halk arasında sürekli anlaşmazlıkların ve karışıklıkların çıktığını söyledi ve Hun devletindeki huzur ve güvenin nasıl sağlandığını sordu. You-yü ise, Hun devletinde hükümdarların halka erdemle davrandığını ve bu nedenle halkın hakanlardan nefret etmeyip aksine onları sevdiklerini ve devlete sadakate hizmet ettiklerini söyledi. Oysa Çin'de asayişin sert kurallarla sağlanmaya çalışılmasından dolayı halkın devletten nefret ettiğini ve bu şekilde sülalelerin dahi yok edildiğini açıklamıştır. Bu bilgilerden de anlaşıldığına Hun devletinde halka iyiniyet ve hoşgörü ile davranılmış ve devlet ile halk arasındaki karşılıklı sevgi-saygı, erdem-sadakat bu hoşgörü ile sağlanmıştır. Ayrıca Hunlar, hayvancılıkla uğraştıklarından dolayı, Hun memleketinde toprağa bağlı köleler görülmemektedir. Feodal Avrupa'da ve Hindistan'da yüksek ünvanlı senyörler sahip oldukları toprakların kralı ve yargıcı gibidirler. Para ile köleler satın alıp onları kendi arazilerinde çalıştırıyorlardı. Oysa Hun devletinde asil olma durumu onlara hiçbir sınıf farklılığı ve ayrıcalık hakkı kazandırmıyordu. Herkes kanun önünde eşitti. Hiç kimse başka birini köle olarak kullanamazdı.¹⁰⁷

Hunlar ile diğer devletler arasında savaş ve barış zamanlarında elçiler gidip gelirdi. Hun devletinde milletlerarası siyaset aldatma taktiğinden çok samimiyete ve barışı sağlama esasına dayanmaktaydı.¹⁰⁸ Bu nedenle Hunlar, elçilere iyi davranırlar ve

¹⁰⁵ Cevat Türkeli "Hunlarda İnsani Değerler ve İnsan Hakları", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, C. 1, T.K.H.V. Yay., İstanbul, 1992, s. 81.

¹⁰⁶ Bahaeddin Ögel, **a.g.e.**, s. 67 – 68, 88.

¹⁰⁷ Cevat Türkeli, **a.g.m.**, s 76 – 77; 81, 85 – 87.

¹⁰⁸ Sami Kılıç, **a.g.m.**, s. 514.

sözlerinin gerçekleşmesi için gayret sarf ederlerdi. Hunlar elçilere gösterdikleri bu iyilik ve hoşgörüyü savaşta ele geçen esirlere de aynı uyguluyorlardı. O devirlerde Çin’de, Yunanlılarda, Roma’da, Pers İmparatorluğunda ve daha birçok devlette savaşlarda ele geçirilen esirler her türlü haktan mahrum olan köleler haline gelmekte ve ağır işlerde çalıştırılmaktaydılar. Hatta krallık devrinde Roma’da bir baba karısını, oğlunu veya ailesinden herhangi birini köle olarak satabilir, öldürebilirdi. Buna devlet dahi müdahale edemezdi. Oysa Hun devletinde değil aile içinde, savaşta ele geçirilen esirlere dahi böyle muamele edilmemiştir. Çin yıllıklarında verilen bilgilere göre, Hunlarla savaşın yeniden Kuo–tsung ve Wei–wang adlı iki Çinli general savaşını kaybettiği için ülkelerine döndüklerinde öldürülmekten korkuyorlardı. Bundan dolayı Hunlara teslim oldular. Hunlar bu generallere çok iyi davrandılar. Hiçbir şekilde eziyet ve işkence görmediler. Hatta Hun hükümdarı Çinli generallerin emrine ordu vererek onların mesleklerine devam etmesini sağlamıştır. Böylece kendi ülkelerinde öldürülmekten korkan Çinli generaller Hunların eşsiz hoşgörüsü ile huzur ve güven içinde yaşamışlardır.¹⁰⁹

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Hun devletinde komşu devletlerin aksine kölelik yoktu. Herkes kanun karşısında eşitti. Halk içinde ayrıcalıklı ve imtiyaz sahibi bir sınıf mevcut değildi. Savaşlarda ele geçirilen esirlere iyi davranılır ve hiçbir zaman esirler köle olarak kullanılmazdı. Hun devleti etrafındaki devletlerden daha üstün bir medeniyet seviyesine sahipti. Kısaca Hun devletinde din ve ırk ayrımı yapılmaksızın herkese karşı adaletli ve hoşgörülü muamele edilirdi.

2. Gök–Türklerde Hoşgörü

Hun İmparatorluğundan sonra tarihte kurulan ikinci büyük Türk devleti Gök–Türk devletidir. Gök–Türkler, Türk adını devletin resmi adı şeklinde kullanan ilk Türk devletidir. Gök–Türk kelimesi, “Gök’e mensup ilahi Türk” manasına gelmektedir.¹¹⁰ Kafesoğlu’nun bu açıklaması Gök–Tanrı’ya bağlı Türk devleti olarak anlaşılacağı gibi, ulu (yüce) Türk devleti olarak da yorumlanabilir.

Çin kaynaklarında Gök–Türklerin Asya Hun İmparatorluğundan ayrıldıkları belirtilmektedir. Ayrıca hükümdar ailesinden olan Aşina soyunun dışı bir kurttan

¹⁰⁹ Cevat Türkeli, a.g.m., s. 83 – 84.

¹¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 94.

türeyip, Gök–Türklerinin bu şekilde çoğaldıklarına dair efsaneler de mevcuttur. Bu nedenle Gök–Türk hakanlık belgesi altından kurtbaşı sancak olmuştur.¹¹¹

Asya Hun İmparatorluğundan ayrılan Gök–Türkler, Yenisey Nehrinin doğduğu kaynakların havzasına yerleştirilir.¹¹² Juan Juan devleti (Avar hakanlığı)'ne bağlı olan Gök–Türkler, Altay dağlarının doğu kısmında demircilikle uğraşarak, Juan Juan devletine silah imal ediyorlardı. Gök–Türklerin başında şad ünvanı taşıyan Bumin bulunuyordu.¹¹³ Bumin, 546 yılında Juan Juan devletine bağlı olan Töles kavminin ayaklanmasını bastırarak ellibin Töles ailesini hakimiyeti altına aldı. Böylece gücü artan Bumin, 552, yılında Juan Juan devletini yıktı. Bu tarihte “İl Kağan” ünvanını alan Bumin Ötüken merkez olmak üzere Gök–Türk devletini resmen kurmuş oldu.¹¹⁴ Devletin batı kısmının idaresini kardeşi İstemi'ye “Yabgu” ünvanıyla veren Bumin Kağan devleti kurduğu 552 yılında öldü. Bumin Kağan'ın ölümüyle yerine oğlu Kara Kağan geçti. Ancak Kara Kağan'ın da erken ölümü üzerine yerine Bumin'in diğer oğlu olan Mu-kan Kağan geçti.¹¹⁵

Gök–Türkler, en parlak devirlerini Mu–Kan Kağan döneminde yaşadılar. Pek çok topluluk bu dönemde Gök–Türk egemenliği altına alındı ve devletin sınırları genişletildi. Bu devirde Baykal Gölü'nün kuzeyine doğru çekilen bir kısım Juan Juanlar, doğuda Kitanlar ve kuzeyine doğru çekilen bir kısım Juan Juanlar, doğuda Kitanlar ve kuzeyde Kırgızlar Gök–Türk hakimiyetine bağlandı. Bu sırada devletin batı tarafını idare eden İstemi Yabgu da kısa zamanda Altayların batısını, Işık Göl ve Tanrı Dağlarına kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Ayrıca iki ülke arasında paylaşıldı. Ancak Ak Hun – Eftalit devletinin yıkılışından sonra büyük bir pay alan Anuşirvan, Maverünnehir üzerindeki kervan yolunu ele geçirmek ve Türkleri ipek vergisinden mahrum etmek düşüncesiyle kendi topraklarından Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılan ipek nakliyatını durdurdu. İran ile uzlaşamayan İstemi, Bizans'a yöneldi. 567 yılında Orta Asya'dan Doğu Roma'ya ilk resmi elçiyi yollayarak Bizans'a işbirliği telifinde bulundu. Bizans ile anlaşan İstemi, Harezm üzerinden Kuban Irmağına kadar olan bölgeyi alarak burayı sekiz bölge halinde ayrı ayrı Türk idarecilerin emrine

¹¹¹ İbrahim Kafesoğlu, “Asya Türk Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 128.

¹¹² Ahmet Taşağıl, “Gök – Türkler”, *Türkler*, C. 2, Y.T. Yay., Ankara, 2002, s. 16.

¹¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 98.

¹¹⁴ Ahmet Taşağıl, *Gök – Türkler*, T.T.K. Bas., Ankara, 1995, s. 16 – 18.

¹¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Türkler”, *İ.A., M.E.B.*, s. 166.

verdi.¹¹⁶ Böylece Gök-Türk hakimiyeti, doğuda Mançurya sınırlarından batıda Karadeniz sahillerine, güneyde ise Hindistan'a kadar ulaşmış oldu.¹¹⁷ Ancak Mu – Kan Kağan'ın ölümüyle bu ilerleme durdu.

Mu-kan Kağan'ın yerine kardeşi Ta-po geçti. Ta-po Çinli bir prensesle evlendi ve Budist misyonerlerin etkisiyle Buda dinini himaye etti. Budist tapınağı ve bir Buda heykeli yaptırdı. Duraklamaya başlayan Gök-Türk devletinde 576 yılında İstemi'nin ölümüyle ayrılıklar çıkmaya başladı. İstemi'nin yerine geçen oğlu Tardu, Mu – kan'ın hakan olamayan oğlu Ta-lo-pien'i Çin'in de desteklemesiyle sürekli kışkırttı. 581'de ölen Ta-po, ölümünden sonra yerine Ta-lo-pien'in geçmesini vasiyet ettiyse de devlet meclisi bunu kabul etmedi ve devletin başına Ta-po'nun kardeşi oğlu İşbara getirildi. Çin entrikaları sonucunda İşbara ile Tardu arasında çıkan anlaşmazlık neticesinde Tardu, İşbirliği'nin hakimiyetini tanımadığını ilan etti. Böylece 582 yılında Gök-Türk devleti resmen ikiye bölünmüş oldu.¹¹⁸

Devletin doğu tarafında hakimiyeti iyice kaybeden İşbara, Çin hakimiyetine girdi. 630 yılında Çin İmparatoru Tai-tsung'un kendini Türklerin kağanı ilan etmesiyle doğu Gök-Türk devleti sona erdi. 639 yılında bir Gök-Türk prensi olan Kürşad'ın devleti yeniden kurmak için arkadaşları ile birlikte sarayı ele geçirerek başkente hakim olma planları sonuçsuz kaldı. Kürşad ve arkadaşları Çinliler tarafından yakalanarak öldürüldüler.¹¹⁹

Devletin batı tarafını idare eden Tordu kısa bir müddet için de olsa başarılar elde etti. 598 yılında devletin doğu ve batı kanadını idaresi altına almayı başardı. Ancak Çin'in kışkırtması üzerine başta Tölesler olmak üzere bazı Türk boyları ayaklandılar. Tordu bunlara karşı başarılı olamadı ve 603 yılında öldü. 630 yılında ise, devlet iyice zayıfladı ve Çin hakimiyetine girdi.¹²⁰

630 – 680 yılları arasında Gök-Türklerin hürriyetlerini kayb ettikleri dönemdir. Devlet adamlarının ülke yönetimindeki yetersizlikleri, Türk kavminin uygunsuz tutumu ve Çin entrikaları neticesinde yıkılan Gök-Türk devleti, Aşina soyundan olan Kutlug'un giriştiği istiklal savaşı sonucunda 682 yılında ünlü devlet adamı Tonyukuk'un da

¹¹⁶ Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 17 – 21.

¹¹⁷ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 43.

¹¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Asya Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 131 – 132.

¹¹⁹ Erol Güngör, *a.g.e.*, s. 28.

¹²⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İ.A., M.E.B.*, s. 171 – 172.

katkılarıyla Ötüken merkez olmak üzere yeniden kuruldu. Kutlug, kağan ilan edilerek, devleti derleyip toplayan manasına gelen “İlteriş” ünvanı verildi. Ordu ve diploması işlerinin başına da Tonyukuk getirildi. İlteriş kağan hakimiyeti boyunca kuzeyde Kögmen Dağlarına, doğuda Kerulen ve Onos Nehirlerine batıda Altaylara kadar uzanan sahayı Gök-Türk hakimiyeti altına almayı başardı.¹²¹

İlteriş Kagan, 692 yılında öldüğünde geride Bilgi ve Kül Tegin adında iki oğul bıraktı. Ancak yaşları çok küçük olduğundan yerine kardeşi Kapgan Kağan geçti. Kapgan Kağan Çin’in baskı altında tutmak, Çin’de bulunan Türkleri Ötüken’e döndürmek ve Asya kıtasındaki tüm Türkleri Gök-Türk birliğine bağlamak istiyordu. Bu nedenle Çin’e pek çok akınlar düzenlendi. Kitanları ve Kırgızları hakimiyeti altına aldı. Çin topraklarında yaşayan onbin kadar Türkü anavatana geri getirmeyi başardı. Kapgan Kağan zamanında devletin sınırları batıda Maveraiünnehir ve Fergana’ya kadar dayandı ve Asya’da toplam otuz Türk boyu Gök-Türk hakimiyeti altına alındı. Kapgan kağan 716 yılında Çinlilerin entrikası sonucunda pusuya düşürülerek öldürüldü. Yerine geçen oğlu İnel devlet içinde çıkan ayaklanmaları bastıramadı. Başarısızlığı yüzünden akrabaları tarafından öldürülen İnel’in yerine Bilgi betçi Kardeşi Kül Tegin, ordunun başına komutan olarak tayin edildi. Tonyukuk ise, eski vazifesi olan devlet meclisi başkanlığına getirildi.¹²²

Bilge Kağan zamanında Uygurlar ve Karluklarla savaşarak başarılar elde edildi. Basmiller mağlup edilip Beşbalık kuşatıldı. Çin baskı altına alındı. Kitanlar ve Tatabılar hakimiyet altına alındı. Bütün doğu ve Tarbatay’a kadar olan batı kanadı ele geçirildi.¹²³ İlteriş, Kapgan ve Bilge zamanlarında orduya komutanlık eden ve adliye düzenleyen Tonyukuk 725 yılında öldü. Tonyukuk’un ölümünden sonra onun hatırasına Orhun’da Bayın – Çokto mevkiinde bir kitabe dikilmiştir. Kitabenin metninin bizzat Tonyukuk tarafından yazılmış olması kuvvetli bir ihtimaldir. Tonyukuk kitabesi Türk dili ve edebiyatının ilk abidesi olması yönüyle önemlidir. Tonyukuk, kitabesi, devrinde ait Gök-Türk tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.¹²⁴

¹²¹ İbrahim Kafesoğlu, “Asya Türk ...”, s. 136 – 138.

¹²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 115 – 123.

¹²³ İbrahim Kafesoğlu, “Türkler”, İ.A., M.E.B., s. 177 – 178.

¹²⁴ Ali Öztürk, a.g.e., s. 25.

731 yılında Kül Tegin vefat etti. Bilge Kağan'ın isteği üzerine Kül Tegin adına bir kitabe hazırlanmış ve dikilmiştir.¹²⁵ 732 yılında dikilen kitabe, hükümdar ailesinden olan Yollug Tigin tarafından yazılmıştır. Yollug Tigin kitabeyi bizzat kendisinin yazdığını ve yirmi günde tamamladığını kitabede belirtmektedir. Türk tarihi ve özellikle de Gök-Türk tarihinden bahsedilen kitabe Kül Tegin'in hayatı da konu edilmiştir. Ayrıca Türk dili ve edebiyatı yönünden taşıdığı değer bakımından da kitabe önemlidir.¹²⁶

Bilge Kağan, Tonyukuk ve Kül Tegin'in ölümünden sonra ülke yönetiminde eskisi kadar verimli olamadı. 734 yılında bir zehirlenme sonucu hayatını kaybeden Bilgi Kağan adına da bir kitabe ve anıt kabir yapıldı. Kitabe metnini Yollug Tigin baleme olarak taşlara işlemiştir. Bilgi Kağan kitabesine Çince kitabe ilave edilmiştir.¹²⁷

Bilgi kağan'ın ölümüyle Gök-Türklerde çöküş belirtiler görülmeye başladı. Bilgi Kağan'ın yerine geçen oğlu Tengri Han çocuk yaşta olduğu için devleti idare edemedi. Onun yerine annesi devlete hakim olmaya başlıyorsa da hanedan üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklara engel olamadı. Bu durumdan faydalanan Basmiller, Karluklar ve Uygurlar birleşerek 742 yılında Gök-Türk devletini yıktılar.¹²⁸

Gök-Türkler tarım ve hayvancılıkla uğraşmakla beraber asıl meslekleri daha önce de belirtildiği gibi demircilikti. Gök-Türkler içerisinde yaylalarda göçebe yaşayanların yanısıra şehirlerde yerleşik olarak yaşayanlarda mevcuttu.¹²⁹ Gök-Türkler büyük şehirleri özellikle önemli ticaret yıllarlı üzerinde kurmuşlardı. Çin'den Önyasya'ya giden ticaret kervanları bu şehirlerden geçiyor ve böylece kervanlardan gelir elde ediliyorlardı.¹³⁰

Gök-Türk hakanları, Hunlar'ın kuzey kesimlerinde olan Aşina soyuna mensuptu.¹³¹ Gök-Türklerde hakanlara "kağan", büyük kavimleri idare edenlere ise, "Şad" deniliyordu. En büyük memurlar da Yabgu, İlteber gibi ünvanlar taşırlardı.¹³² Gök-Türklerde yeni bir kağan seçileceği zaman devletin ileri gelenleri ve kağanın yakın akrabaları, kağanı bir keçe üzerine oturtup dokuz kez gün batısına doğru çevirirlerdi.

¹²⁵ Erol Güngör, a.g.e., s. 38.

¹²⁶ Ali Öztürk, a.g.e., s. 48.

¹²⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 128.

¹²⁸ Akdes Nimet Kurat, "Gök - Türk Kağanlığı", *Türkler*, C. 2, Y.T.Yay., Ankara, 2002, s. 74-75.

¹²⁹ Sencer Divitçioğlu, *Kök - Türkler*, Ada Yay., İstanbul, 1987, s. 230.

¹³⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 137.

¹³¹ Ahmet Taşağıl, a.g.m., s. 16.

¹³² Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Başnur Mat., Ankara, 1966, s. 20.

Gök-Türklerde bu törene “Göge Çıkma Töreni” adı verirdiler. Çünkü Türkler, göğün dokuz katlı olduğuna inanırlardı. Kağanın keçe üzerinde her çevrilişte göğün tatlarında yükseldiğine ve Tanrı’ya yaklaşım O’nun inayet ve desteğini aldığına inanırlardı. Ayrıca kağan bu törende Tanrı’ya halka hizmet edeceğine dair and içerdi. Halka karşı adaletli olmaya and içen kağan selamlandıktan sonra bir ata bindirilip koşturuluyordu. Daha sonra ise, ipek bir kumaşla boğazı bağlanıp sıkılan kağan halka nasıl davranacağı hakkında bilgi alınır. Gök-Türk hakanları Ötüken dağında çadırlarında otururlardı. Çadırın kapısı güneşin doğduğu yön olan doğuya dönüktü. Gök-Türkler Gök-Tanrı dinine inanıyorlardı. Kağan her yıl Mayıs ayının ikinci yarısında Gök-Tanrı’ya kurbanlar sunarlardı.¹³³ Ancak Orhun kitabelerinde Tanrı’dan, Tanrı’ya adanan kurbanlardan ve cenaze törenlerinden bahsedilmesine rağmen Şamanizm ve kamlardan bahsedilmemektedir. Bu da Gök-Türklerde devlet idaresinde din adamlarının önemli olmadığını göstermektedir. Nitekim Gök-Türklerde dini düşünce kişinin özgür seçimlerine bırakılmıştı ve herkes din ve vicdan özgürlüğüne sahipti.¹³⁴ Bu da küçük bir ihtimalle hakanın adaletli olması gerekliliğinden olabilir.

Gök-Türklerde tarımın çok az olmasından dolayı toprak köleliği yoktur. Ayrıca halk arasında kesinlikle sınıf farklılığı göz konusu değildi. Gök-Türklerde hükümdar ailesi ayrıcalıklı değildi hatta devleti kuranın ve devletin başarılı olmasını sağlayanın millet olduğuna inanılırdı. Hakanın görevi ise, halkı düşmanlara karşı korumak, doyurmak ve halkın bir arada huzur içinde yaşamasını sağlamaktı. Yukarıda da belirtildiği gibi devletin başına geçen kağana halka hizmet etmesine dair söz verdirilirdi. Milleti için çalışmayan kağan tahttan indirilirdi. Çünkü Tanrının bütün dünyayı yönetmek için kağan’a vermiş olduğu kut’u, halka hizmet etmeyen kağandan geri aldığı inancı mevcuttu. Gök-Türk hakanları Tanrının verdiği bu görevi yerine getirebilmek için hakimiyetleri altında bulunan tüm halkı din, ırk ayrımı yapmaksızın koruyup, gözetmekteydiler. Bundan dolayı Gök-Türklerde yabancı milletlere de gayet iyi davranılıyordu. Batı Türkistan bölgesini fetheden İstemi Yabgu burada yaşayan halka iyi davranmıştır. Hata İstemi Yabgunun Bizans ve Sasani devletine gönderdiği elçi Soğd kavmine mensup biriydi. Bu da Gök-Türklerin yabancı milletlere elçilik gibi önemli bir görev vererek onları kendi halkından ayırtetmediğinin kanıtıdır. Yine

¹³³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 163 – 166.

¹³⁴ Harun Güngör, “Gök – Türk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. 1, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992, s. 208.

Kapgan Kağan 984 yılında Çin’de yaşayan Türk boylarının iadaresini isterken Soğdların da gelmesini istemiş, Soğdların Çin’de esaret altında yaşamalarını istememiştir. Ayrıca Çinlilerin Soğdları ticaret yapma vaadiyle kandırıp onları Gök–Türk ülkesinden Çin’e götürerek burada öldürmelerine dayanamayan Gök–Türk kağanı 615 yılında Çin’e akın düzenleyip, onlarla savaşmış ve Çin hanedanlığı bu şekilde yıkılmıştır. Bütün bunlar Gök–Türk kağanlarının kendi halkı dışındaki milletleri de koruduğunu ve saldırıya uğradıklarında onların haklarını kendi milletinden ayırtmeksizin savunduklarını göstermektedir. Çünkü bu adalet ve hoşgörü Gök–Türk kağanlarının göreviydi ve bu görevin kağanlara Tanrı tarafından verildiğine inanılıyordu.¹³⁵

3. Uygurlarda Hoşgörü

Tarihi belgeler içerisinde Uygurlara art olan en eski bilgiye 717 yılındaki ayaklanmaları ile Orhun Kitabelerinde rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında türlü şekillerde isimlendirilen Uygurlar, birçok kabilenin birleşmesiyle meydana gelmişlerdir. Bundan dolayı Türkçe karşılığı “kabile, müttefik” olan Uygur adını almışlardır.¹³⁶

Çin kaynaklarında Hunların torunları olarak belirtilen Uygurlar, Gök–Türk devletinin zayıflamaya başladığı VII. Asrın başlarında Orhun ve Selenga kıyılarında oturuyorlardı.¹³⁷ 630 yılından itibaren İrkin başkanlığında toplanan Uygurlar, Gök–Türklerin kuzey sınırlarına akın yapmaya başladılar. Uygurlar 745 yılında Karluklar ve Basmillerle birleşerek Gök–Türk devletini yıktılar. Aynı yıl Uygurların başına geçen Kutlug Bilge Kül Kağan, Ötüken merkez olmak üzere Uygur Devletini kurdu.¹³⁸ Uygur Devleti kurulduğu zaman Uygurlar, dokuz urugdan meydana geliyorlardı. Kutlug Bilge Kül Kağan, Basmil ve Karluk boylarını da hakimiyeti altına alarak birlik sayısını on bine yükseltti. 747 yılında Kutlug Bilge Kül Kağan’ın ölümü üzerine yerine oğlu Moyen–çor geçti.¹³⁹ Moyen–çor hakimiyeti boyunca kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar ve Türgişler ve Basmillerle savaşmıştır. Bu devirde en önemli siyasi

¹³⁵ Ahmet Taşağıl, “Gök – Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. 1, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992, s. 102 – 116.

¹³⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 130.

¹³⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, *Türkler*, C. 2, Y. T. Yay., Ankara, 2002, s. 193.

¹³⁸ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, S. A_17, T.K.A.E., Yay., Ankara, 1987, s. 11 – 14.

¹³⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 131 – 132.

münasebetler Çinlilerle olmuştur. 751 yılında Talas Savaşında Karluklar ve Araplara yenilen Çin'de iç karışıklıklar çıkmış ve Çin generali bu karışıklığı önlemek için önce Araplardan yardım istemiş ancak Araplardan yardım gelmemesi üzerine Çin generali Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurların yardımı ile Çin'deki iç karışıklık önlenmiş, bunun karşılığında da Çin İmparatoru kızını Moyen-çor Kağan ile evlendirmiş ayrıca Uygurlara her yıl yirmi bin ton ipek vergi vermeyi kabul etmiştir.¹⁴⁰

759 yılında Moyen-çor Kağan öldü ve yerine oğlu Böğü Kağan geçti. Böğü Kağan 762 yılında Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'e bir sefer düzenledi. Böğü Kağan bu sefer ile hem Çini hem de Çin'de yaşayan pek çok Uygur'u korumayı düşünüyordu. Çin'in kurtulması ile sonuçlanan Lo – yang seferi, Türk tarihi bakımından önemlidir.¹⁴¹ Böğü Kağan, bu sefer sırasında Mani dini rahipleri ile tanıştı ve sefer dönüşünde bu rahiplerle birlikte Uygur başkentine döndü. Böğü Kağan, hayvani gıdalar yemeyi ve içmeyi yasaklayan ve savaşçılık duygusunu zayıflatan Mani dinini resmen kabul etti ve Uygur halkına da kabul ettirdi.¹⁴² 779 yılında ölen Böğü Kağan'ın yerine Kutlug Bilge Kağan geçti. Kağanlığı döneminde Kırgızları mağlup ederek büyük ganimet elde edilmesini sağlayan Kutlug Bilge Kağan 805 yılında ölümce yerine oğlu Külük Bilge Kağan geçti. Küçük Bilge Kağan, Kuça'yı Tibetlilerin elinden aldı ve Maniheizm'in Uygurlar arasında yayılmasında büyük çaba gösterdi. 808 yılında ölen Külük Bilge Kağan'ın yerine oğlu Alp Bilge Kağan geçti. Alp Bilge Kağan, Karabalgasun'da kendi adına bir kitabe yazdırması ile meşhurdur.¹⁴³

Fetihlerin devam ettiği yıllarda Uygurlar, doğuda Çin sınırından batıda Isık Gölüne kadar uzanan saha ile güneyde Işık Gölü'nün güneyinden doğuya doğru uzanan Kuça şehrinden başlayıp Tibet Yaylasına kadar olan bölgeyi kaplamışlardı.¹⁴⁴ Ancak Mani dininin etkisiyle gittikçe savaşçılık duygularını kaybeden Uygurlar karşısında Kırgızlar güçlendiler ve 840 yılından itibaren kalabalık ordularla Uygur topraklarına girdiler. Başkent Ordu – Balık'ı zapt ederek halkı kılıçtan geçirdiler. Uygurlar daha sonra kütleler halinde yurtlarını terk ettiler. Karluk ülkesine, Çin sınırlarına ve zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya doğru göçtüler.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Özkan İzgi, a.g.e., s. 15.

¹⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, "Asya Türk ...", s. 147.

¹⁴² Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", *Türkler, C. II*, Y.T.Yay., Ankara, 2002 s. 218.

¹⁴³ Özkan İzgi, a.g.e., s. 23 – 24.

¹⁴⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 196 – 197.

¹⁴⁵ Erol Güngör, a.g.e., s. 44.

Dağılan Uygurlardan bir kısmı Çin'in kuzey kısmı olan Kansu bölgesine gelerek buranın merkezi Kan-çou'ya yerleştiler ve Kan-çou Uygur Devletini kurdular. Bu bölgede Budizmin yaygın olması nedeniyle Budizmi benimsediler. Siyasi rollerinin hemen hemen hiç olmadığı Kan-çou Uygurları 911 yılında meşhur Buda heykellerinin bulunduğu Bin Buda şehrini ele geçirdiler. 924 – 928 yılları arasında Uygurlar arasında iç karışıklıklar çıktı. Ancak 933 yılından itibaren Tibetlilerin, Uygur kervanlarını yağmalaması üzerine birleşen Uygurlar, Tibetlilere karşı cephe alıp, Çinle dostane ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Bu şekilde yaşayan Kan-çou Uygurları, bugün hâlâ batı Çin sahasında varlıklarını devam ettirmektedirler.¹⁴⁶

Uygur devleti dağıldıktan sonra İç Asya'da doğru göç eden Uygurlar, Tanrı Dağları, Beş – Balık ve Turfan çevresine yerleşerek Mengli Kağan önderliğinde 856 yılında Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devletini kurdular. Çin ile dostane ilişkiler içinde olan Turfan Uygur Devleti, İç Asya ticaret yolları üzerinde kurulu olması nedeniyle ekonomik olarak oldukça gelişti. Turfan Uygurları çoğunlukla Budizmi benimsediler. Bunun yanısıra Maniheizm, Nesturi Hristiyanlık ve İslamiyet'i de kabul edenler olmuştur.¹⁴⁷

1209 yılında Moğollar tarafından hakimiyetlerine son verilen Turfan Uygur Devleti, 1368 yılında Çin'deki son Uygur sülalesi teslim oluncaya kadar varlıklarını sürdürdüler. Moğol devletinde yüksek vazifeler almış olan Uygurlar ayrıca hayvancılık, meyvecilik, tarım, dil ve yazı alanlarında da oldukça başarılı olmuşlardı.¹⁴⁸

Uygurlarda ekonominin temeli tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Uygurlar büyük tekerlekli arabaları sayesinde sürekli hareket halindeydiler ve büyük kültürlerle temaslarda bulunmuşlardır. Bundan dolayı Uygurlar bilim, kültür ve ticaret gibi pek çok alanda kendilerini geliştirmişlerdir. Çin'de özellikle ticaret alanında kendilerini geliştiren Uygurlar, ticaret kolonileri meydana getirdiler ve kuzeye giden malları alıp satmaya başladılar.¹⁴⁹

Uygur devletinde iktidar üç ana bölümden oluşmaktaydı. Bunlar, Kağan'ın ailesi, büyük buyruklar ve dokuz Uygur kabilelerinin başkanlarıydı.¹⁵⁰ Uygurlarda

¹⁴⁶ Özkan İzgi, a.g.e., s. 39 – 40.

¹⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Asya Türk ...", s. 148 – 149.

¹⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* s. 137 – 138.

¹⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 174 – 181.

¹⁵⁰ Ablet Kamalov, "Uygur İmparatorluğu", *Türkler*, C. 2, s. 227 – 228.

hükümdarlar, tanhu, kağan, han, yabgu, ilteber gibi ünvanlar taşıyorlardı. Hükümdarların tahta çıkışı dokuz Uygur boy beylerinin hükümdarı keçe bir seccade veya halı üzerinde havaya kaldırması şeklinde kutlanırdı. Uygurlarda siyasi iktidarın kaynağı Tanrı'ya bağlanırdı. Hakan, Tanrı huzurunda halka hizmet etmekle sorumluydu. Sorumluluğunu yerine getiremeyen hakan tahttan indirilirdi. Çünkü Tanrı'nın hakan'a vermiş olduğuna inanılan kur'u geri aldığı inancı mevcuttu.¹⁵¹

Daha önce Gök-Tanrı inancında olan Uygurlar, Böğü Kağan'ın 762 yılında Çin'e yaptığı Lo-yang seferinde Mani dinini kabul edip, Mani rahipleriyle Uygur başkentine döndükten sonra Mani dinini benimsediler. Uygurlar Mani dinini öyle benimsediler ki bu dinin koruyucusu ve yayıcısı oldular. Mani dini, hareketsizliğe, et yemeye alışkındılar. Ayrıca Uygurlar hareketli ve savaşçı bir yapıya sahipti. Öyle ki her yeni doğan Uygur, asker sayılırdı. Bundan dolayı Mani dini, Uygurların yapısına uygun değildi. Uygurlar Mani dinini kabul ettikten sonra savaşçılık özelliklerini kaybetmeye başladılar. Göçebe hayatı terk edip yerleşik hayata geçtiler. Böylece Uygur devletinin genişlemesi durmuş oldu.¹⁵²

Uygurlar Gök-Tanrı ve Mani dini dışında Budizm'i de kabul etmişlerdir. Uygurların Budizmi daha Gök-Türkler çağında iken benimsedikleri tahmin edilmektedir. Çünkü Uygur siyasi birliğini kuran Pu-sa Budistti ve bu sayede Uygurlar arasında Budizm yayılmıştır.¹⁵³ Ancak Budizm'i kabul eden Uygurlar, eski inançlarını devam ettirmişlerdir. Budizmin en fazla yaygın olduğu Kansu bölgesine yerleşen ve Sarı Uygurlar olarak da adlandırılan Kansu Uygurları göçebe hayatı terk etmemişler ve çadırlarda yaşamışlardır.¹⁵⁴ Ayrıca Uygurlar, yılda iki defa kurban sunmuşlar ve kış mevsimini törenle kutlayıp, su serpmeye adetlerini devam ettirmişlerdi.¹⁵⁵

Tarımla uğraşılan Uygur Devletinde kölelik yoktu. Uygur devletinin çağdaşı olan diğer devletlerle tarımda insan kuvvetinden yararlanılıyor ve insanlar köleleştiriliyorlardı. Ancak Uygurlar tarım için gerekli olan enerjiyi insanlardan değil, hayvanlardan sağlıyorlardı. Ayrıca Uygur Devletinde herkes kanun önünde eşitti. Din adamlarının ayrıcalığı yoktu. Uygurlar, Gök-Tanrı dini, Maniheizm ve Budizmi bir

¹⁵¹ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk, "Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, C. 1, T.K.H.V. Yay., İstanbul, 1992, s. 124.

¹⁵² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 181 – 185.

¹⁵³ Özkan İzgi, *a.g.e.*, s. 17 – 18.

¹⁵⁴ Ü. Günay, H. Göngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., Kayseri, 1998 s, 157 – 158.

¹⁵⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 208.

arada huzur içinde yaşayan bir devletti. Bu da insanlar arasında dini inançlarından dolayı herhangi bir ayırım yapılmadığının kanıtıdır.¹⁵⁶ Uygur başkenti olan İdikut şehrinde bulunan 20 m. yüksekliğinde ve 10 km. uzunluğundaki surlar arasında, Maniheist, Hristiyan ve Budist mabed ve manastırları yan yana bulunuyordu. Ayrıca Uygurlar'ın X. yy.'da Semerkant'ta bulunan Şamanileri de hoşgörü ile yönetmişler ve hiçbir zaman onları dinlerini değiştirmeye zorlamayarak, istedikleri gibi ibadet etmelerine izin vermişlerdir.¹⁵⁷ Bütün bunlar Uygurların hoşgörü ile yönetilen bir devlet olduğunu ispat etmektedir. Bu hoşgörünün temeli ise, daha öncede belirtildiği gibi Uygur hakanlarının halka hizmet konusunda Tanrı'ya karşı sorumlu oldukları inancından kaynaklanmaktadır.

4. Hazarlarda Hoşgörü

Hazar kelimesi, "Gez" manasına gelen "Kaz" kökünden türemiştir ve gezer anlamındadır. Türkçede ise, "göçebe, serbest dolaşan" manasına gelmektedir.¹⁵⁸ VII. – X. yy.'larda hüküm süren Hazarların ana toprakları İtil, Kafkaslar ve Don arasındaki sahadan oluşmaktadır. Hazarlar, 586 yılından itibaren Bizans'da tanınmışlar ve Türk olarak anılmışlardır. Ayrıca Çin kaynakları da Hazarlardan Türk – Hazar şeklinde bahsetmişlerdir. Bütün bunlar Hazarların Türk olduğunu ispat etmektedir.¹⁵⁹

Gök-Türk devletinin batıda en uç kanadını meydana getiren Hazarlar¹⁶⁰ hakkındaki en eski bilgiler Ermeni ve Gürcü kaynaklarında mevcuttur. Ancak bu bilgiler oldukça karışıktır. Gürcü kaynaklara göre, Hazarların tarih sahnesine net olarak çıkışları M.S. II. yy.'ın sonlarında olmuştur. M.S. 198 yılında Ermenistan'a karşı savaştan Hazarlar daha sonra Bizans'la anlaşıp Perslerle savaştılar. M.S. 434 yılında Hunlara tabii olan Hazarlar, Bizans'ın kışkırtması üzerine Hunlara isyan ettiler. Durumu öğrenen Hun İmparatoru Atilla, Hazarların yönetimine kendi oğlunu tayin etti. Ancak Atilla'nın ölümü üzerine Hazarlar yeniden güçlendiler ve Pers İmparatorluğunu ele geçirdiler. Daha sonraki yıllarda Hazarlar ve Persler arasındaki savaşlar sürekli devam etmiş hatta Pers kralı Kubad, Hazarlara karşı Kafkasyadaki geçitlerde kaleler

¹⁵⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlarda İnsani Değerler...", s. 118 – 126.

¹⁵⁷ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, T.K.A.E. Yay., Ankara, 1971, s. 109.

¹⁵⁸ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Seda Yay., Ankara, 1985, s. 14.

¹⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 167 – 168.

¹⁶⁰ A. Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İ.A., C. 5*, M.E.B., İstanbul, 1964, s. 398.

yaptırmıştır. V. yy. da Avarlar, Hazarları egemenlikleri altına almışlar ancak VI. yy.da Orta Asya'dan gelen Türk boylarının Avarları sıkıştırmaları üzerine Hazarlar, Gök-Türk devletinin egemenliği altına girdiler ve daha önce de belirtildiği gibi Gök-Türk devletinin batı kanadını oluşturdular.¹⁶¹

Hazarlar Batı Göktürk devletinin 628 yılında zayıflamasından faydalanarak bağımsızlıklarını kazandılar.¹⁶² Hazarlar, İran'daki Sasani Devletine karşı Bizansla ittifak yaptılar. Diğer taraftan İslam kuvvetleri 634 yılında İran topraklarına girip Sasani Devletinin yıktılar ve burada Arap egemenliğini sağladılar. Bunun üzerine Hazarlarla Bizans arasındaki ittifakı güçlendirmek amacıyla Bizans İmparatorları Hazar prensesleri ile evlendiler.¹⁶³

VII. yy.'ın ortalarında İslam orduları ile Hazarlar karşı karşıya geldiler. Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafeti sırasında İslam orduları Hazarlar'ın El-Bal ve'l Ebvab ile Belencer şehirlerine kadar ilerlediler. VII. yy'ın sonlarına gelindiğinde Hazarlar, Bulgurları egemenlikleri altına aldılar ve Kırım'ı da ele geçirdiler. Jeopolitik bakımdan çok önemli yerlere hakim olan Hazarlar Çin, Türkistan, Karadeniz, Bizans, Anadolu, İran, Mezopotamya, Suriye, Kafkasya Doğu Avrupa ve İskandinavya yollarının birleştiği noktaları ele geçirdiler. Bundan dolayı Hazarlar savaşçılığın yanı sıra ticaretle de ilgilenmeye başladılar. Ancak bir süre devam eden bu askeri durgunluk Hazarlar'ın genişlemesinin durmasına sebep oldu ve IX. yy.'ın ortalarına doğru Kıpçaklar, Ruslar, X. yy.'da da Bizans'ın kışkırtması ile Peçenek, Guz, As ve Alan kabileleri Hazarlara saldırdı.¹⁶⁴ Ayrıca Hazarların içinde bulunan ve aralarında din ve dil birliği olmayan kabilelerin iç ayaklanmaları sonucunda Hazarlar X. yy.'ın ikinci yarısında çöktü.¹⁶⁵

Hazar Devleti coğrafi konumu itibariyle Ortaçağın en canlı ticaret merkezinde bulunuyordu. Bu nedenle Bizans, Arap ve Yahudi tüccarların yolu Hazarlardan geçiyordu. Bu tüccarlarla birlikte Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet te ülkeye gelmişti.¹⁶⁶ Hazar Devleti içinde pek çok millet ve kabileler bulunuyordu. Bunlardan bir

¹⁶¹ Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 23 – 26.

¹⁶² Anıl Çeçen, **Türk Devletleri**, İnkılap Kit., İstanbul, 1986, s. 98

¹⁶³ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul, 1993, s. 180.

¹⁶⁴ Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 28 – 35.

¹⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 178.

¹⁶⁶ Rene Grousset, a.g.e., s. 181.

kısmı Türk iken, bir kısmı da başka milletlerdendi.¹⁶⁷ Kısaca Hazar Devletinde değişik ırk, din ve mezheplere sahip insanlar bir arada yaşıyorlardı.

Hazarların dini yapısı incelendiği zaman, M.S. 740 yılında Hazar Kağanı Bulan Han zamanında Yahudiliğin benimsendiği görülmektedir.¹⁶⁸ Yahudiliğin Karai* mezhebini kabul eden Hazarların bu dini seçmelerinde Bizans İmparatoru Romanos'un Yahudileri zorla Hristiyanlaştırma çabalarından kaçan Yahudilerin Hazar Devletine sığınmaları ve burada himaye edilmelerinin etkisi büyüktür. Yahudiliğin Hazar Kağanı Bulan Han tarafından kabul edilmesinin nedenlerinden biri de sarayda üç din mensubu arasında çıkan münazaradan Yahudi din adamının başarılı çıkması hadisesidir. Ancak İslam tarihçisi el Bekri bu münazaraya İslam bilgininin katılmadığını savunmuştur.¹⁶⁹

Hazar Türklerinin kabul ettiği Karailik mezhebi Yahudilikten çok İslam dinine benzemektedir. Karailer tıpkı İslamiyette olduğu gibi, Allah'a, meleklerle ahiret gününe iman ediliyorlardı. Ayrıca namaz, oruç, ahiret gününe iman ediyorlardı. Ayrıca namaz, oruç, zekat ve hac ibadetleri mevcuttu. Günümüze kadar varlıklarını sürdüren Hazar Karaileri bugün Baltık Denizi ile Karadeniz arasındaki coğrafi bölgede yaşamaktadırlar.¹⁷⁰

Hazarlar arasında Yahudilik dışında İslamiyet ve Hristiyanlık ta mevcuttu. Hazarlar, II. Mervan komutasında olan İslam ordusuna yenik düşünce barış istemek zorunda kaldılar ve barış teklifi karşısında Müslüman olmayı kabul etmişlerdir. Ayrıca Müslüman tüccarlar ve Müslüman Harizmliler askerler vasıtasıyla da Hazarlar arasında İslamiyet yayılmıştır.¹⁷¹ Bu nedenle Hazarlar bazı tarihçiler tarafından ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilmiştir.¹⁷² Diğer taraftan Hristiyanlıkta Hazarlar arasında yayılmıştır. Hristiyan misyonerlerin Hazar devletindeki faaliyetleri, Hazarların Bizans ile dostane münasebetleri ve Bizans sarayına gelin olarak giden Hazar Prensesi Çiçek'in Hristiyanlığı kabul ederek vaftiz olması Hazarlar arasında Hristiyanlığın kabul eden

¹⁶⁷ Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 47.

¹⁶⁸ Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, T.K.Yay., İstanbul, 1978, s. 33.

* Arapça "kıraat" yani "okumak" fiilinden türeyen, Karai kelimesi, Yahudilikte Musanın şeriatına bağlı olan ve Tevrat'ın dışında sonradan yayılan hiçbir yorumu kabul etmeyen Yahudi mezhebinin adıdır. Anan Ben David tarafından sistemleştirilen hareket daha sonra mezhep halini almış ve Karailikte bu şekilde ortaya çıkmıştır. Ü. Günay, H. Güngör, **Türk Din Tarihi**, s. 208 – 209. Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yay., Ankara, 1998, s. 212.

¹⁶⁹ Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 98 – 101.

¹⁷⁰ Ü. Günay, H. Güngör, **Türk Din Tarihi**, s. 211.

¹⁷¹ Ahmet Taşağul, "Hazarlar", İ.A., C. 17, D. İ. B. Yay., İstanbul, 1998, s. 119.

¹⁷² Ü. Günay, H. Güngör, **Türk Din Tarihi**, s. 207.

Hazarlar zamanla Ruslarla kaynaşmışlar ve Hazar devleti yıkıldıktan sonra da Ruslar'ın içinde eriyip yok olmuşlardır.¹⁷³

Hazarlar başlangıçta göçebe olarak yaşıyorlardı. Ancak zamanla önemli ticaret yollarının ele geçirilmesi ve Yahudiliğin ve İslamiyetin ticareti teşvik etmesi üzerine Hazarlar şehirlere yerleştiler ve ticaretle uğraşmaya başladılar.¹⁷⁴ Dere ve su kenarlarına kurdukları şehirlerde oturan Hazarlar, herhangi bir tehlike anında şehirlerin etrafını tuğla surlarla korumuşlardır.¹⁷⁵

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Hazarlarda da kağanın Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanılırdı. Kağanın tahta geçişinde, kağan boğulacak dereceye getirilerek kaç sene ve nasıl hakimiyet süreceği sorulurdu. Halk böylece kağandan iyi görev yapacağına dair söz almış olurdu. Hazarlarda kağandan başka tüm askeri ve idari işlerden sorumlu "bey" unvanlı kişiler bulunurdu. Bundan dolayı Hazarlardaki bu uygulama "Çifte hakimiyet" olarak adlandırılırdı.¹⁷⁶

Daha öncede belirtildiği gibi Hazar Devletinde pek çok ırk ve dine sahip topluluklar mevcuttu. Ancak bu topluluklara herhangi bir baskı uygulanmıyordu. Herkes din ve vicdan hürriyetine sahipti. Herkes inanmak istediği dine inanıyor ve serbestçe ibadet edebiliyordu. Diğer ülkelerde insanlara inançları yüzünden baskı yapılırken Hazarlarda böyle bir durum yoktu. Nitekim Bizans'ta yaşayan Yahudiler bu baskı ve zorlamalar neticesinde Hazar devletine sığınmışlar ve burada hoşgörü ile karşılanmışlardır. Hatta Hazarlardan Yahudiliği benimseyenler dahi olmuştur.¹⁷⁷

Hazarlar arasında Yahudilik dışında, Hristiyanlık, İslamiyet ve Gök-Tanrı inancı da mevcuttu. Bu nedenle Hazarların Yahudi, Hristiyan, Müslüman ve Şamanlardan oluşan yedi mahkemeleri ve kadıları bulunurdu. Bunlardan ikisi Yahudi, ikisi Müslüman, ikisi Hristiyan ve biri de Şaman ve Rus tüccarların davalarına bakarlardı.¹⁷⁸ Bu uygulama ile her din mensubuna kendi dininin şartlarına uygun bir

¹⁷³ Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 90 – 93.

¹⁷⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 158.

¹⁷⁵ Cemal Anadol, Fazile Abbasova, Nazile Abbaslı, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002, s. 235.

¹⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, *IV. – XVIII. yy.'da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Türk Devletleri*, Murat Kit. Yay., Ankara, 1992, s. 35.

¹⁷⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. 1, T.K.H.V. Yay., İstanbul, 1992, s. 151 – 153.

¹⁷⁸ Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 208.

mahkemede yargılanma hakkı tanınmış, hiç kimsenin haksızlığa uğramasına müsaade edilmemiştir.

Hazarlar bir dinin farklı mezheplerine sahip insanlara dahi ibadet kolaylığı sağlamışlardır. Hazar şehirlerinden olan Saksın'da her mezhebe ayrı camiler inşa edilmiş, her mezhebe ayrı imamlar tayin edilmiştir. Hazar kağanları tabii devletlere de aynı hakları tanımışlar onların din işlerine karışmamışlardır. Hazalarda halka bu kadar geniş haklar tanınması, din ve vicdan hürriyeti konusunda hiçbir zorlamanın olmaması, aksine hoşgörü anlayışının bulunması daha önceki Türk devletlerinde de karşılaşılan bir durumdur. Türklerdeki bu hak ve özgürlüklerin bulunmasının temelinde, Türk devletinde yaşayan tüm halka hizmet konusunda kağanların Tanrı'dan almış oldukları kabul edilen görevleri bulunmaktadır. Hazarlarda da ırk ve din ayrımı olmaksızın tüm hak ve hürriyetlere sahiptir. Kağan halkın bu isteklerini karşılamak zorundadır. Çünkü diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Hazar kağanlarının da bu hakları yerine getirmekle Tanrı'ya karşı sorumlu oldukları inancı mevcuttur.¹⁷⁹

5. Bulgar Türklerinde Hoşgörü

Tarihte Bulgar Türklerinin adına ilk defa M.S. 482'de rastlanmaktadır. Hun imparatoru Atilla'nın 453'te ölümünden sonra Hun siyasi birliği dağılmış ve Kafkaslardan Tuna'ya kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede Bulgar Türkleri siyasi birliklerini burmuşlardır.¹⁸⁰ Önceleri Ogurlar diye adlandırılıyorlardı ancak Karadeniz'in kuzeyindeki Hun kütleleri ile karıştıktan sonra Türkçe "karışmak, bulamak" anlamına gelen "Bulgar" adını aldılar.¹⁸¹

550 yılına kadar İrnek, Mundo ve daha sonra gelen dört hükümdarın önderliğinde varlıklarını sürdüren Bulgarlar bu tarihten itibaren Kafkasların kuzeyine, Don – Volga bölgesine ve Dinyeper'e doğru yayılmışlardır. 626 yılında Avarlar'ın İstanbul'u kuşatmalarına yardımcı olan Bulgarlar, daha sonra Balkanlar'a, Kuzey İtalya'ya, Macaristan'a kadar yayıldılar. Bunlar içerisinde bir kısmı ise İtalya'ya göç etti.¹⁸²

¹⁷⁹ Hakkı Dursun Yıldız, a.g.m., s. 155 – 158.

¹⁸⁰ Nuri Yüce, "Bulgar", İ.A., C. 6, D.İ.B.Yay., İstanbul, 1998, s. 390.

¹⁸¹ Istvan Zimonyi, "Bulgarlar ve Ogurlar", Türkler, C. 2, Y.T.Yay., Ankara, 2002, s. 606.

¹⁸² İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 200 – 2001.

Göktürk devletinin 630 yılında fetret devresine girmesi sonucunda Bulgarlar, Büyük Bulgarya devletini kurdular. Devletin yönetimi Kurt adını taşıyan hükümdar sülalesine aitti.¹⁸³ Ancak devletin varlığı uzun sürmedi. Kurt'un ölümünden sonra devletin varlığını sürdürecektir olan bir kağanın başa geçmemesi, şehzadeler arasındaki iktidar mücadeleleri ve Hazar devletinin baskısı sonucunda Büyük Bulgarya devleti yıkıldı.¹⁸⁴

Kurt'un oğullarından olan Asparuh kalabalık Bulgar kütüphanelerini yanına alarak Balkanlar'a geçti ve Tuna Nehri'ni aşmış buradaki toprakları zapt ederek 679 yılında Tuna Bulgar devletini kurdu.¹⁸⁵ 717 – 718 yıllarında İstanbul'un Avarlar tarafından kuşatılmasında Bizans'a yardım eden Bulgarlarla Bizans arasında dostane ilişkiler kuruldu. Ancak hakanlıktaki iç mücadelelerden faydalanmak isteyen Bizans Bulgarya'ya seferlerde bulundu. Diğer taraftan IX. asrın başında Krum adlı ünlü Bulgar hükümdarı başa geçti ve devletin sınırlarını genişletti. İstanbul'u kuşattı fakat savaş sırasında hayatını kaybetti. Krum'un yerine oğlu Omurtag Han geçti. Tuna Bulgarları en parlak devirlerini Omurtag Han döneminde yaşamışlardır. Ancak zamanla Bizans kültürünün tesisi altında kalmışlar ve İslavların devleti hizmetine alınmasıyla ülkedeki birlik ve beraberlik bozulmuştur. Omurtag Han'ın ölümünden sonra Bulgarlar arasında Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. 869 – 870 yıllarında Bulgar kilisesine piskoposluk tanınmış ve Bulgarlar tamamen kimliklerini kaydederek İslav – Bizans kültürü çevresine girmiştir.¹⁸⁶

Büyük Bulgarya devletinin yıkılması üzerine VII – VIII yüzyıllarda Orta İdil bölgesine gelip yerleşen Bulgarlar, burada yaşayan Fin – Ugor ve Türk kavimlerini de bünyelerine alarak İdil (Volga) Bulgar devletini kurdular.¹⁸⁷ Orta İdil bölgesi tabiat zenginliği ve ulaşım imkanları bakımından oldukça verimli idi. Kuzey bölgelerini Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan'a bağlayan yollara ve Volga, Kama gibi büyük nehirlerle sahiptir. Bundan dolayı İdil Bulgarlarında tarım hayvancılık, dericilik, kürkçülük, ormancılık oldukça gelişmişti. Pek çok şehir ve kasabanın kurulduğu İdi

¹⁸³ Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 110.

¹⁸⁴ İbrahim Kamil, "Bulgar Türklerinde İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, C. 1, T.K.H.V. Yay., İstanbul, 1992, s. 160.

¹⁸⁵ Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", **Türkler**, C. 2, Y.T.Yay., Ankara, 2002, s. 630 – 631.

¹⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 206 – 207.

¹⁸⁷ Akdes Nimet Kurat, "Bulgar", **İ.A.**, C. 2, M.E.B., İstanbul, 1970, s. 782 – 783.

Bulgarlarının İdil kıyısındaki başkenti “Bulgar” şehri IX – XII. yy.larda Doğu Avrupa’nın en önemli ticaret merkezlerinden biriydi.¹⁸⁸

Ticari ilişkiler sebebiyle İdil Bulgarları arasında İslam dini ve kültürü yayılmaya başlayınca Bulgar hanı Almış, İslamiyeti öğrenmek istediği Bağdat’taki Abbasi halifesine bildirmiş, halife ise bunun üzerine Bulgar şehrine İbn Faldan başkanlığında bir heyet göndermiştir.¹⁸⁹ X. yy.’ın ilk çeyreğinde İslamiyet’i kabul eden İdil Bulgarları eski Türk teşkilat ve unvanlarını korumuşlar ve Doğu Avrupa’da Türk – İslam kültürünün temsilcisi olmuşlardır. İdil Bulgarları camiler yaptırmış, kadınlık kurmuşlardır. Ancak Moğolların 1236 yılındaki saldırısı sırasında camiler, mescidler yıkılmış, şehirler ve köyler tahrip edilmiştir. 1361 ve 1391 yıllarında da Moğolların tekrar eden saldırıları neticesinde İdil Bulgarları yıkıldı.¹⁹⁰

Bulgar Türkleri Orta Asya’da at ve koyun yetiştiriciliği ile uğraşırken batıya doğru göç ettikten sonra, önceden de belirttiğimiz gibi avcı hayvan deresi imalatçısı ve kürk tüccarı olmuşlardır. Ayrıca tarımla uğraşmışlar, bahçecilik yaparak sebze ve meyve yetiştirmişlerdir. Diğer taraftan ünlü ticaret yollarından biri olan Kürk Yolu’nu ele geçirerek ekonomik olarak oldukça gelişmişlerdir. Bütün bunların yanı sıra Bulgar Türkleri, kuyumculuk, çanak – çömlek yapımı, süsleme sanatı ve imar faaliyetlerinde de oldukça ileri seviyeye ulaşmışlardır.¹⁹¹

Bulgar Türkleri tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşmalarının yanında savaşçılık özelliklerini kaybetmemişler, özellikle savaş atlarına büyük önem vermişlerdir. Savaş bittikten sonra bu atları serbest bırakmışlardır. Bulgar Türklerinde savaş atlarına dokunmak yasaktı. Hiç kimse bu atlara binemezdi.¹⁹²

Bulgar Türkleri Gök–Tanrı dinine inanıyorlardı. Ayrıca Tabiat kuvvetlerinin kutsallığına inanıyorlar ve ataların ruhlarına saygı gösteriyorlardı.¹⁹³ Diğer taraftan daha önce de belirtildiği gibi İdil Bulgar hanı Almış Han İslamiyet’i öğrenmek için Abbasi halifesinden bir heyet göndermesini istemiş ve Han’ın bu isteği geri çevrilmemiştir. X.

¹⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 207 – 208.

¹⁸⁹ İbn Fazlan **Seyahatnaması**, Haz.Ramazan Şesen, Bedir Yay., İstanbul 1975, s.43-44;Nuri Yüce, **a.g.m.**, s. 390.

¹⁹⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 208 – 209.

¹⁹¹ İbrahim Kamil “Bulgar Türklerinde ve Çağdaş Bazı Devletlerde insani Değerler”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, C. 1, T.K.Al, V. Yay., İstanbul, 1992, s. 168 – 169.

¹⁹² Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 234.

¹⁹³ İbrahim Kamil, **a.g.m.** s, 170 – 171.

yy.'ın başında Bulgarlar İslamiyet'i kabul etmişler ve İslam mimarisine pek çok eser kazandırmışlardır.¹⁹⁴

Bulgar Türkleri, kağan'ın Tanrı tarafından gönderildiğine inanıyorlardı. Bulgar Türklerine ait Madara kaya kabartmasından Tervel Han'ın Bulgarlara Tanrı tarafından gönderildiği, Çatalar kitabesinde Omurtag Han'ın yeryüzü tahtına Tanrı tarafından çıkartıldığı ve Malamir Han kitabesinde de, Malamir Han'ın Tanrı'nın izniyle hükümdar olduğu ve Ona yüz yıl ömür verildiği belirtilmektedir. Bundan dolayı Bulgar Türkleri hükümdarları hiçbir zaman kendilerini mutlak otorite olarak görmemişler, her zaman Tanrı'ya karşı sorumlu olduklarını hatırlamışlardır. Tahta geçen Bulgar Hanları düşüncelerini yalnız başına uygulamaya koymazdı. Hanlar düşüncelerini teklifler halinde son kararın alındığı meclise sunarlardı. Meclis, Han sülalesinden olmayan bir başkan tarafından yönetilirdi. Böylece kararların tarafsız bir şekilde alınması sağlanıyordu. Kanunlara uymayan ve halkı baskıyla idare etmek isteyen hanlar tahttan indirildi. Oysa o devirde hüküm sürmüş olan Bizans ve Çin'de durum tam tersineydi. Hükümdarlar tek başlarına iktidarda idiler. Her istediklerini zorla yaptırıyorlar ve istedikleri, dini grubun yanında yer alırlar bu da halk arasında isyanlara yol açardı.¹⁹⁵

Bulgar Türklerinde ise; kağan tek başına söz sahibi değildi. Yukarıda da belirtildiği gibi, demokratik bir yönetim vardı. Ülke yönetimi ile ilgili kararlar devlet meclisinde görüşülür ve karara bağlanırdı. Kağan da bu kararlara uymak zorundaydı. Çünkü diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Bulgar Türklerinde de kağan, Tanrı'ya karşı devleti iyi idare etmekle sorumluydu. İşte Bulgar Türklerinin, çağdaşı olan devletlere göre idari, sosyal ve dini alanlarda hem daha gelişmiş hem de daha hoşgörülü olmalarında Bulgar Hanlarının Tanrı'ya karşı hissettikleri bu sorumluluğun önemi büyüktür.

6. Türgiş ve Karluklarda Hoşgörü

a. Türgişlerde Hoşgörü

Türgiş adına ilk defa Çin kaynaklarında 651 yıllarına ait bilgilerde rastlanmaktadır. Batı Gök-Türklerinin To-lu kolunun bir kısmını oluşturan Türgişler,

¹⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 208.

¹⁹⁵ İbrahim Kamil, *a.g.m.*, s. 167 – 168.

Talas–İli–Isık Gölü dolaylarında yerleşmişlerdi.¹⁹⁶ 630 yılından itibaren teşkilatlı bir topluluk haline gelen Türgişlerin ilk şefi, Baga Tarkan unvanıyla bilinen U-çe-le'dir. U-çe-le kısa zamanda büyük bir ordu kurdu ve hakimiyetini Turfan ve Kuça eyaletlerine kadar genişletti. Gök–Türklerle karşı Kırgızlar ve Çin ile işbirliği yaptı. Ancak Tonyukuk tarafından mağlup edilen U-çe-le, On – ok bölgesini kaybetti.¹⁹⁷

U-çe-le'nin ölümü üzerine yerine geçen oğlu, So-ko, Çin ile olan münasebetlerini geliştirdi. Bu durumdan rahatsız olan Kül Tegin ve Bilge Kağan 711 yılında Türgişleri mağlup ettiler. So-ko ile kardeşi Çenu arasında çıkan iktidar mücadelesinde Turgişler ikiye bölündüler. So-ko'ya bağlı olanlar Kara Türgişler, Çenu'ya bağlı olanlar da sarı Türgişler olarak adlandırıldılar.¹⁹⁸

Çin'in kışkırtmaları neticesinde Gök–Türkler 712 yılında Kara Türgişler üzerine bir sefer daha düzenlediler ve olumsuz şartlara rağmen Türgişleri mağlup ettiler. Bunun üzerine Türgişler Su-lu çur'u kağan seçtiler. Gök–Türklerden bazı boylar da Türgiş kağanın hakimiyetini girdi.¹⁹⁹ Başkenti Balasagun şehri olan Su-lu çur hükümdarlığı boyunca Arapların doğuya ilerlemesini durdurarak Türklerin Arapların hakimiyetine girmesini engellemiş oldu.²⁰⁰

Emevilerin Araplara yardım için Çin'e başvurmaları sonuçsuz kaldı. Çünkü Arap ilerleyişi Çin'in işine gelmiyordu. Türgişler 721 yılında Semerkand yakınlarında Arap kuvvetlerine karşı ilk başarısını kazandı. Fergana'ya doğru ilerleyen Arap ordusunun karşısı hakan Su-lu çıktı. Turgişlerle işbirliği yapan bağlı kuvvetlerinde desteğiyle Seyhun ötesindeki tüm Arap birlikleri geri püskürtüldü. Bundan dolayı Türgişler, Maveratünnehir, Toharistan ve güney bölgelerde kurtarıcı olarak kabul edildi.²⁰¹ Arap idaresi Semerkand ve Dabusiya şehirleri ile iki küçük kaleden ibaret kalmıştı. Hakan Su-lu'nun amacı, Semerkand'daki Arap merkez ordugâhını düşürüp, Arapları Maveratünnehir'den tamamen atmaktı. Semerkand kuşatması için hazırlanan Sevre b. Hurr, buna cesaret edemeyerek yardımcı kuvvetler istedi. Ancak geçiş yolları

¹⁹⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İ.A.*, C. 12/2, M.E.B. İstanbul, 1988, s. 184.

¹⁹⁷ Hüseyin Salman, "Türgişler", *Türkler*, C. 2, Y.T. Yay., Ankara, 2002, s. 413 – 415.

¹⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 141 – 142.

¹⁹⁹ Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 415.

²⁰⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İ.A.*, s. 184.

²⁰¹ Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 417.

Türgişler tarafından tutulmuştu. Beklenen yardım ulaşamayınca Semerkand kuşatmasından vazgeçildi.²⁰²

Hakan Su – lu Maveräünnehir, Belh ve Cuzcan'a seferler düzenledi. Ancak Araplarla birleşen Cuzcan hükümdarının ihanetine uğrayarak 738 yılında mağlup edildi. Memleketine dönen Su-lu Kağan, Çin'in entrikaları neticesinde tahrik edilen yardımcısı Baga Tarkan tarafından 738 yılında öldürüldü.²⁰³ Türğişlerin Kara ve Sarı olarak ikiye ayrılmasında da Çin'in entrikaları etkili olmuştu. Baga Tarkan, Kara Türğiş başbuğunu yenerek kendisini kağan ilan etti. İki taraf arasındaki süren uzun mücadeleler sırasında gittikçe kuvvetlenen Karluklar, merkez Çu vadisi olmak üzere 766 yılında Türğiş hakimiyetine son verip, kendi hakimiyetlerini kurdular.²⁰⁴

Türğiş Devleti yıkıldıktan sonra Türğişler Seyhun boylarından Aral Gölü ve civarına doğru göç ettiler. Burada diğer Türk boylarıyla karışarak İslam dünyasına girdiler. İslam halifeleri onlar için Bağdat yakınlarında "Samarra" adı verilen, bir şehir kurdular. Türğişleri yakından tanıyan Arap alimlerinden El Cahiz, Türklerin yaltaklanmak, yaldızlı sözler söylemek bilmediğini, münafıklık, kovuculuk ve gösteriş yapmadıklarını, başkalarına karşı kibirlenmediklerini, her zaman dostlarının yanında olduklarını belirtmektedir. Ayrıca El Cahiz, Türğiş kağanlarının savaş sırasında dahi düşmana hile ile yaklaşmadıklarını bir örnekle açıklamıştır. Buna göre, Türğiş kağanı Su-lu Kağan, Semerkand kuşatmasında iken İslam orduları kumandanı Cüneyd b. Abdurrahman'ı yanına çağırarak Ondan İslam hukuku ile ilgili bilgiler almak istediğini bildirmiştir. Cüneyd bu durumu bir savaş hilesi zannetmiştir. Durumu anlayan Su – lu Kağan, Cüneyd'e, korkmamasını, sadece dinlerini tanımak istediğini; Türklerin hile ve entrikayla işlerini halleden bir millet olmadığını bildirmiştir.²⁰⁵

Türğiş Devletinde idare diğer Türk devletlerinde olduğu gibiydi. Türğiş Devletinde bir meclis bulunuyordu ve bu meclis yılın belirli aylarında toplanıp ülke ve halk için önemli kararlar alırdı. Türğiş kağanları mutlak otorite değil, halkın idaresi için Tanrı'nın görevlendirdiği bir temsilci niteliğindedeydi. Türğiş kağanları sadece Türkler'e karşı değil, başka milletlere karşı da hoşgörülüydüler. Savaşlar sırasında, şehir halkından teslim olmalarını isterlerdi. Teslim olmayı kabul etmeyenlere dahi tekrar

²⁰² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 144.

²⁰³ Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 417.

²⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İ.A.*, M.E.B., s. 186.

²⁰⁵ Ebu Osman Amr b. Bahr el Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, T.K.A.E. Yay., S.A.-21, Ankara, 1988, s. 77, 86 -87.

elçiler yollayıp halkın zarar görmemesi için onlara hoşgörü ile yaklaşırlardı. Nitekim 728 yılında Kemerce şehrini kuşatan Su – lu Kağan halkın zarar görmeden teslim olması için üç defa elçi yollayıp, şehri teslim etmelerini istemiştir.²⁰⁶

Türgiş Devletinde görülen bu hoşgörü anlayışında Türğiş kağanlarının halka hizmet için Tanrı tarafından görevlendirilmiş olması inancı büyük önem taşımaktadır. Bu anlayış daha önce incelediğimiz Türk devletlerinde de mevcuttu.

b. Karluklarda Hoşgörü

Türkçe karşılığı “karlık” , yani “kar yığını” manasına gelen Karluk kelimesi, Altayların batısındaki Kara – İrtiş ve Tarbagatay çevresinde üç, kabile halinde bulunan Türk topluluğuna verilen addır. Karlukların Gök–Türklerin bir boyu olduğu belirtilmektedir.²⁰⁷

Gök–Türk Devleti zamanında varlıklarını sürdüren Karluklar 640 yılında Çinliler tarafından mağlup edilerek Tanrı Dağlarının kuzey kısımlarına çekildiler. 665 yılına doğru toparlanan Karluklar bu tarihten itibaren hiçbir devlete bağlı olmaksızın kendi hakimiyetlerini kurmuşlardı.²⁰⁸ Kül – Erkin unvanlı üç Karluk beyi Yabgu sıfatını alarak kuvvetli bir ordu kurmuşlardır. Ancak Çin’in teşvik ve tahrikleri neticesinde Gök–Türklerle karşı ayaklanan Karluklar, Kapgan Kagan tarafından Gök–Türk hakimiyetine bağlandılar. Kapgan Kagan’ın ölümünden sonra Uygur ve Basmillerle birleşerek Gök – Türk Devletinin yıkılmasında etkili oldular. Uygur Devleti kurulduktan sonra Karluklar, Uygurlara bağlandılar ve Karluk yabguları Uygur hakanlarını tanıdılar.²⁰⁹

Emevi hilafetinin sonu erip yerine Abbasi hilafetinin gelmesiyle, İslamiyetin yayılma şekli de değişmiş oldu. Emeviler devrinde hakim olan baskı ve istilacılık, Abbasiler devrinde yerini bütün Müslümanlar arasında eşitlik inancına bıraktı. Bundan dolayı Orta Asya’da Arap baskısı azalmış oldu. Bunu fırsat bilen Çinliler, tekrar harekete geçip, Karlukların da içinde bulunduğu toprakları ele geçirmek istediler. Bu sebeple Araplarla Çinliler arasında 751 yılında meşhur Talas savaşı meydana geldi.

²⁰⁶ Hüseyin Salman, “Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, T.K.H.V. Yay., İstanbul, 1992, s. 189 – 190.

²⁰⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 146.

²⁰⁸ Hüseyin Salman, “Karluklar”, *Türkler*, C. II, Y.T.Yay., Ankara, 202, s. 421.

²⁰⁹ İbrahim Kafesoğlu, “Asya Türk ...”, s. 154.

Çinlilerin Orta Asya'yı bütünüyle ele geçirme maksadını anlayan Karluklar, Araplarla işbirliği yaparak Çin'in yenilgiye uğramasını sağladılar. Böylece Orta Asya'daki Türk hakimiyetinin sona ermesi engellendi. Ağır bir yenilgi alan Çin ise, iç karışıklıklar nedeniyle artık batı ile ilgilenemedi.²¹⁰

Karluklar, Orta Asya'da Uygurlar karşısında tutunamayarak, 766 yılında yıkılan Turgişlerin yerine ve Balasagun–Talas bölgesine yerleşerek eski Batı Gök–Türk hakanlığında hakimiyet kurdular.²¹¹ Ancak Uygur Devletinin yıkılması üzerine, Karluk yabgusu “Kara Han” unvanını alıp, Balasagun’u merkez yaptı. O dönemde İslam Devleti ile yakın komşu olan Karluklar ve Karluk Ülkeleri ile ilgili Arapça ve Farsça eserler yazılmıştır. Yağma, Çiğil ve Tohsı kabileleri ile birleşerek Karahanlı Devletinin temelini oluşturan Karluklar, hanedan üyeler arasındaki mücadeleler sonucunda zayıflamaya başladılar. Karlukların zayıflaması Orta Asya'da Kara–Hitayların güçlenmesine ortam hazırladı. Karluk başbuğlarından Yabgu Han öldürüldü ve diğer Karluk başbuğları, Kara-Hitaylar tarafından esir edildi. Kara-Hitay tehlikesine karşı Karlukların bir kısmı Harezmsahlar’a sığınıp, orduda görev aldılar. 1215 yılında Moğol istilasının başlaması üzerine Karluklar Moğolların hakimiyeti altına girdiler ve Özkent şehrinde yaşadıkları Hakan Afganistan – Tacikistan sınırı bölgesinde Karluk adlı bir kabile mevcuttur.²¹²

Teşkilatlı bir devlet kuruncaya kadar Karluklar, göçebe olarak yaşıyorlardı. Daha sonra yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başladılar. Çu Irmağı boyunca yerleşen Karluklar burada pek çok şehir kurdular ve bu şehirleri kalelerle donattılar. Ayrıca doğuda Tanrı Dağı ve batıda Talas Irmağı boyunca da Karluk şehirleri kuruldu.²¹³

Daha önce de belirtildiği gibi Karahanlı Devletini meydana getiren kavimlerden biri olan Karluklar'ın bir kısmı İslamiyet'i, bir kısmı Gök-Tanrı dinini, bir kısmı ise Budizm ve Maniheizm'i seçmişti. Karluklar'ın İslamiyet'i seçmesi üzerine bazı tarihçiler Karluklar'ı İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti olarak kabul etmişlerdir.

²¹⁰ Hüseyin Salman, “Karluklar”, *Türkler*, s. 422.

²¹¹ İbrahim Kafesoğlu, “Türkler”, *İ.A.*, s. 187.

²¹² R.Rahmeti Arat, “Karluklar”, *İ.A.*, C. VI, M.E.B., İstanbul, 1967, s. 351 – 352.

²¹³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 223.

Ancak Karluklar, İlk Türk – İslam Devleti olan Karahanlılar'ın temellerini oluşturmuşlardır.²¹⁴

Kaşgarlı Mahmut, Karahanlı devletini oluşturan kavimler hakkında geniş araştırmalar yapmış ve bilgiler vermiştir. Bunlar içerisinde Karluklar da bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, Karluklar'ın misafirperver, kahraman ve cömert olduklarını, evlerine gelen herkese sofrayı kurduklarını belirtmektedir. Ayrıca Karluklar'ın yardıma muhtaç olanlara yardım ettiklerini, Karluk ailelerinin çocuklarına en iyi eğitimi vermeye çalıştıklarını açıklamaktadır. Diğer taraftan Karluk kağanları halkına karşı oldukça cömertti. Yılın belirli zamanlarında tüm halka ziyafet verirlerdi. Oysa aynı gelenek Karlukların komşuları olan devletlerde görülmemektedir.²¹⁵

Buraya kadar incelediğimiz İslamiyet'ten önce kurulan Türk Devletlerinin hepsinde hoşgörünün hakim olduğunu, baskı ve zorlamanın olmadığını gördük. Türk kağanlarının tahta çıkışlarında halka hizmet edeceklerine, millet için huzurlu yaşam şartları oluşturacaklarına dair and içtiklerini, sözlerinde durmayan kağanların tahttan indirilmeyi kabul ettiklerini belirttik. Ayrıca Türk Devletlerinde yaşayan yabancı milletlerinde aynı şekilde bu haklardan yararlandıklarını, onlara karşı baskı ve şiddet yerine hoşgörü ile yaklaşıldığını, herkese din ve vicdan özgürlüğü tanındığını açıkladık.

İslamiyet'ten önce Türklerde görülen bu hoşgörü anlayışında Gök–Tanrı dininin önemi büyüktür.²¹⁶ Çünkü Gök–Tanrı inancına göre, Türk kağanları Tanrı tarafından gönderiliyordu. Tahta geçen kağanlar, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak nitelendiriliyordu. Bu nedenle Türk kağanları yeryüzünde adaletin, hoşgörünün dağıtıcısı olmuşlardır. İşte İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinde hoşgörünün temeli bu inanca dayanmaktadır.

²¹⁴ Reşat Genç, "Satuk Buğra Han ve Türklerin İslamiyeti Kabulü, "Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı, C. 1, S 15, Y.T.M.H. Yay., İstanbul, 1997, s. 161 – 164.

²¹⁵ Hüseyin Salman, "Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler...", s. 194 – 197.

²¹⁶ Mehmet Aydın, a.g.m., s. 61.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM SONRASI TÜRK DEVLETLERİNDE HOŞGÖRÜNÜN DİNİ TEMELLERİ

A. TÜRKLERİN İSLAMI KABUL ETMESİ VE BUNA BAĞLI OLARAK GELİŞEN DİNİ HOŞGÖRÜ

Arapça S – L – M kökünden türeyen ve terim olarak, “teslim olmak, boyun eğmek” manasına gelen İslam, Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen ve yalnızca Allah’ı ilah olarak tanıyıp, O’na hiçbir şeyi ortak koşmadan ibadet etme temeline dayanan son ilahi dinin adıdır.²¹⁷ İslamiyet VII. yy.’ın başında Arabistan’da doğdu. İslamiyet’in doğduğu yıllarda Arabistan’ın kuzeyinde bulunan Bizans’ta Hristiyanlık, Samanilerde Mecusilik hakimdi. Bunun yanı sıra Arap yarımadasında Yahudilik, ve Sâbiilik de bulunmaktaydı.²¹⁸

Hz. Muhammed İslam’a davet için çeşitli devletlere mektuplar göndermiştir. Bunlar arasında Çin ve Gök–Türk devletinin olduğu belirtilmektedir. Hz. Muhammed devrin büyük devletlerinden olan Gök–Türk devletini İslam’a davet etmiştir.²¹⁹ Ancak Türklerin İslamiyet’le temasları Hz. Ömer devrinde Horasan ve Kafkasya bölgelerine 639 – 653 yılları arasında yapılan fetih hareketleri sırasında olmuştur.²²⁰ Türkler bu devirde İslamiyet’le tanışmışlar ve bir kısım Türkler İslamiyet’i kabul etmişlerdir. Ancak Türklerin büyük kitleler halinde İslamiyet’i kabul etmeleri X. yy.’da olmuştur.²²¹

Türklerle Müslüman Araplar arasındaki mücadeleler Emeviler döneminde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Semerkand Müslüman Arapların eline geçti. Basra ve Horasan valiliğine atanan Haccac, Horasan bölgesini göçmenler vasıtasıyla Araplaştırmaya çalıştı. Arapçayı mecburi dil haline getirdi. Haccac’ın baskıcı yönetimine direnen Türkler bu bölgedeki hakimiyetlerini korumayı başardılar. Haccac’dan sonra Horasan valiliğine Kuteybe b. Müslim atandı. Kuteybe valiliği sırasında Maverünnehir ve Toharistan’ı bütünüyle ele geçirdi. Kuteybe bu bölgede

²¹⁷ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1998, s. 196.

²¹⁸ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 1997, s. 327 – 329.

²¹⁹ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, Damla Mat., Konya, 1994, s. 99 – 101.

²²⁰ Ünver Günay, Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., Kayseri, 1998, s. 232.

²²¹ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihiçesi*, T.K.Yay., İstanbul, 1978, s. 115 – 122.

yaşayan yerli halka eziyet ederek halkı çok ağır vergilere bağlamıştır. Kadın ve çocuklar dahi esir edilmiş, eli silah tutan Türkler öldürülmüştür. Haccac ve Kuteybe döneminde varolan bu baskıcı siyaset tüm Emevi hakimiyeti boyunca sürmüştür.²²² Emeviler yoğun bir şekilde Arap milliyetçiliği yapmışlar, Arap soyu dışında olan Müslümanları dahi Arapların köleleri olarak kabul etmişlerdir. Emevilerin bu baskıcı siyasetleri bu dönemde Türkler arasında İslamın yayılmasına engel olmuştur.²²³

Halifelüğün Abbasilere geçmesiyle Emevilerin baskıcı ve Araplardan yana olan siyaseti sona ermiştir. Abbasiler, Arap olmayanlara da yönetimde önemli görevler vermişlerdir. Bu dönemde özellikle Türkler yüksek mevkilere yükselmişler ve Emevi döneminde devam eden silahlı mücadeleler bu dönemde yerini dostane ilişkilere bırakmıştır.²²⁴ 751 yılında Çin ve Abbasiler arasında meydana gelen Talas Savaşında, Türkler Abbasilerin yanında yer alarak Çin'in yenilmesinde büyük rol oynamıştır. Bu savaş sonunda Türkler İslam'ı geniş ölçüde tanıma fırsatı bulmuştur. Bunun yanında Türklerin üstün savaşçılık özelliklerini keşfeden Abbasiler, Türklere orduda önemli görevler verdiler. Böylece Türkler, İslam'ın koruyuculuğunu ve yayılmasını üstlenmiş oldular.²²⁵

İslamiyetin Türkler arasında yayılarak geniş kitlelerin dini haline gelmesi 892 – 999 yıllarında merkezi Buhara olan Samanoğulları devrine rastlamaktadır. Bu dönemde ticaret oldukça gelişti. Şehirlerde imar faaliyetlerine yoğunluk verildi. Camiler, okullar, hamamlar, türbeler inşa edildi. Samanoğulları devletinde ordunun ve halkın büyük bir kısmını Türkler oluşturmaktaydı. Askeri alanda İslam'a hizmet eden Türkler ayrıca bu dönemde ünlü Türk filozofları olan Farabi ve İbni Sina ile bilim, kültür, felsefe ilahiyat alanlarında da İslam'a katkıda bulunmuşlardır.²²⁶

Türklerin VII. asırdan başlayan İslamiyet'le tanışmaları daha önce de belirtildiği gibi X. asra gelindiğinde yerini İslam'ın Türk toplulukları arasında kabul edilmesine bırakmıştır. Türkler Müslüman Arap ordularının saldırı ve esareti altına düşmeden, baskı ve zorlamalarla değil, kendi istekleri ile İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Ayrıca Arap ordularında önemli görevlere getirilerek İslam'ın koruyuculuğunu üstlenmişlerdir.²²⁷

²²² Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 232 – 237.

²²³ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I – II*, Nakışlar Yay., İst., 1981, s. 62.

²²⁴ Hikmet Tanyu, a.g.e., s. 118.

²²⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993, s. 11.

²²⁶ Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 264 – 271.

²²⁷ İsmail Hami Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?* Burak Yay., İstanbul, 1994, s. 67.

Türkler ilk önce geleneksel ve milli bir din olan Gök–Tanrı dinine inanmışlar daha sonra Türklerin bir kısmı Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinleri kabul etmişlerdir. Ancak Türkler, sonunda büyük kitlelerle İslam dininde karar kılmışlardır.²²⁸

Türkler arasında İslamiyet'in geniş ölçüde kabul görmesinin nedenleri çeşitlidir. Daha önce de belirtildiği gibi Türkler, eşi ve benzeri olmayan tek Tanrı inancının hakim olduğu Gök–Tanrı dinine inanıyorlardı. İbadetlerini yalnızca O'nun için yapıyorlar, yılın belirli aylarında Gök–Tanrı'ya kurbanlar sunuyorlardı.²²⁹ Ayrıca Türkler, ruhun ölmezliğine, ahiret inancına, peygamber, melek, cennet, cehennem gibi İslamiyet'le pek çok konuda benzerlik gösteren inançlara sahiptiler.²³⁰ Türklerin sahip olduğu tüm bu inançlar Türkler arasında İslamiyet'in kolayca kabul edilmesinde önemlidir.²³¹ Bunun yanında Türkler, savaşçı karaktere sahipti. Her doğan çocuk asker sayılırdı. Göçebe hayat yaşayan Türkler verimli yeni yurtlar edinmek amacıyla savaşmışlardır. Türklerin bu savaşçı yapıları İslamiyet'in cihad anlayışı ile oldukça benzerlik taşımaktadır. İslamiyette cihadın faziletli sayılarak övülmesi, hatta cihad yolunda ölenlerin ahirette mükafatlandırılacağı, Türklerin fütuhat ve cihan hakimiyeti görüşüne yeni bir boyut kazandırmıştır.²³² Halbuki Budizm ve Maniheizm dinleri Türklerin hareketli yapılarını sınırlandırarak miskin bir hayat geçirmelerini istemiştir. Bundan dolayı bu dinler Türkler arasında bütünüyle ilgi görmemiştir.²³³

Daha önce de belirtildiği gibi, Türklerde ayin ve törenleri yöneterek, ruhlarla temasa geçip hastalıkların tedavisini yapabilen kam adı verilen kişiler bulunuyordu. Kamların Tanrı ve insanlar arasında aracılık yaptığına inanılıyordu.²³⁴ Türklerde İslamiyet'ten önce halka manevi açıdan yön veren kam denilen önderlerin yerini İslam evliya ve dervişleri almıştır. Bu nedenle Türkler, geleneksel dinleri ile İslam arasında bu noktada da bir benzerlik olduğunu tespit etmiş ve İslam dinini kolaylıkla benimsemişlerdir. Ayrıca İslam medeniyetinin maddi ve manevi olarak diğer medeniyetlerden üstü olması Türklerin İslamiyet'e yönelmelerinin nedenlerindedir.²³⁵

²²⁸ Ü. Günay, H. Güngör, *a.g.e.*, s. 223 – 227.

²²⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, T.K.Yay., Ankara, 1980, s. 56 – 58.

²³⁰ G. Tümer, A. Küçük, *a.g.e.*, s. 87.

²³¹ Ü. Günay, H. Güngör, *a.g.e.*, s. 228.

²³² Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 14.

²³³ Hikmet Tanyu, *a.g.e.*, s. 120.

²³⁴ G. Tümer, A. Küçük, *a.g.e.*, s. 93 – 94.

²³⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 13 – 14.

Diğer taraftan siyasi, ekonomik ve coğrafi etkenlerle Türk hakanları, beyleri veya önderlerinin İslami kabulleri hakkında onların yolundan giderek İslamiyet'i seçmelerinde etkili olmuştur. Nitekim İdil Bulgarları hükümdarı Almış, İslamiyet'i seçmesi üzerine halkın büyük bir kısmı İslam'ı kabul etmişlerdir.²³⁶

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri çeşitli yollardan meydana gelmiştir. Fetihler, savaşlar, ticari faaliyetler, birlikte veya yan yana yaşayış ve temaslar, İslam'a davet mektupları elçiler, telkin ve ikna yolları bunların bir kısmıdır. Diğer taraftan Türkler arasında yayılan diğer evrensel dinler sadece yerleşik hayat yaşayan Türkler arasında yayıldığı halde, İslamiyet hem yerleşik hayata geçmiş olan Türkler hem de çoğunluğu oluşturan göçebe Türk kitleleri arasında yayılmıştır.²³⁷ Ayrıca İslam'ı yaymak için gönüllü sufi dervişler askeri fetihlerden önce gayri Müslim bölgelere giderek halkın İslami sevmeleri ve kabullenmelerinde etkili olmuşlardır.²³⁸

Türkler arasında da bu tasavvuf hareketleri yaygınlaşmış, Türk mutasavvıflar yetişmiştir. Bunlar arasında kurulan ilk tarikat, Ahmet Yesevi'nin kurduğu Yesevilik'tir. Önce Seyhun çevresinde başlayan hareket, sonra Harezm, Maverâünnehir, Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'ya kadar yayılarak İslam'ın yayılmasında büyük önem taşımıştır.²³⁹

Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinin Türk ve İslam dünyası açısından önemli sonuçları olmuştur. İslamiyet'in kabulünden önce çoğunlukla göçebe olarak yaşayan Türkler, İslam'ın kabulüyle yerleşik hayata geçtiler. İslam'ın kabulüyle bir kültür ve medeniyetten başka bir kültür ve medeniyete geçen Türkler, eski inançlarının bir kısmını aynen muhafaza ederken, bir kısmında İslami kisvelere büründürerek devam ettirdiler. Türklerin savaşçılık karakterinin İslamdaki cihad anlayışı ile bağdaşmasıyla Türkler İslam'ın yeryüzündeki yayıcısı ve koruyucusu konumuna geldiler. Böylece dünyada İslam kültür ve medeniyetin yayılmasında önemli rol oynadılar.²⁴⁰ Gök-Tanrı inancına göre, Türkler dünyanın idaresinin Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanıyorlardı. İslam'ın kabulüyle Türkler kendilerini Allah'ın askerleri olarak görmüşler, dünyanın idaresi vazifesi yanında İslam'ın yayılması görevini de

²³⁶ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul, 1995, s. 63.

²³⁷ Ü. Günay, H. Güngör, **a.g.e.**, s. 226 – 228.

²³⁸ Osman Türer, "Türk Dünyasında İslam'ın Yayılması ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarikatların Rolü", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı**, C. I, S. 15, Y.T.M.H.Yay., İstanbul, 1997, s. 174.

²³⁹ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, D.İ.B. Yay., Ankara, 1991, s. 19 – 20.

²⁴⁰ Ü. Günay, H. Güngör, **a.g.e.**, s. 283 – 288.

üstlenmişlerdir. Ayrıca İslami seçen Türkler milli benliklerini kaybetmeyerek varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Çünkü İslamiyet Türklerinin karakterlerine uygun bir dindir. Oysa İslamiyet dışında dinleri seçen pek çok Türk boyu bu dinlerin etkisiyle karakterlerini değiştirip tarih içinde kaybolup gitmişlerdir.²⁴¹ Fakat İslam'ı kabul eden Türk toplulukları Türklüklerini ve Türk kültürüne olan bağlılıklarını hâlen günümüzde de devam ettirmektedirler.

İslam'ın emrettiği bazı ahlaki bazı unsurlar, Türklerde bulunan ahlâki özelliklerle de benzerlik göstermektedir. Bu ahlâki özelliklerin en önemlilerinden biri hoşgörü anlayışıdır.²⁴² Daha önce de belirtildiği gibi İslamiyet'in kabulünden önce Türklerden az bir topluluk çeşitli dinlere inanmakla birlikte çoğunluk Gök-Tanrı dinini kabul etmişti. Gök-Tanrı inancına göre, Türk hakanları Tanrı'nın dinini kabul etmiştir. Gök-Tanrı inancına göre, Türk hakanları Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri konumundaydılar.²⁴³ Bu yüzden Türk hakanları yeryüzünde adaletin ve iyiliğin dağıtıcısı olmuşlardır. Hakimiyetleri altına aldıkları çeşitli ırktan ve dinden insanlara baskı uygulamaktan kaçınmışlar herkese din ve vicdan özgürlüğü tanımışlardır.

Türklerin İslamdan önce sahip oldukları bu hoşgörü anlayışı, İslamdan bulunan hoşgörü ile birleşince - diğer Müslüman milletlerde görülmeyen - tarihte eşi ve benzeri olmayan engin Türk hoşgörüsünün oluşmasına temel teşkil etmiştir.²⁴⁴

İslam insana değer veren bir dindir. İslam insanoğlunun doğruluk, iyilik, güzellik gibi değerleri korumasını, bunları gerçekleştirmesini istemektedir. Bunun sonunda da insanın ebedi mutluluğa erişebileceğini bildirmektedir. Allah bunları gerçekleştirebilmek için insana diğer yaratılmışlardan farklı olarak aklı vermiştir. Kişi aklını iyi yönde kullanabileceği gibi, kötülük yapmak için de kullanabilir.²⁴⁵ Ancak Allah insanı kötülük yapmaktan men etmiştir. İnsanlara karşı iyi muamele edilmesi gerektiğini emretmiştir. Kur'an-ı Kerim insanlar arasındaki ilişkilerde hoşgörülü olma noktasında pek çok örneklerle doludur. Kur'an-ı Kerim'de bu konuda şöyle buyrulmuştur:

²⁴¹ Erol Güngör, a.g.e., s. 68.

²⁴² Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslam Ahlâkı*, Nesil Yay., İstanbul, 1982, s. 287.

²⁴³ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri*, C. I, E.Ü.Yay., Kayseri, 1998, s. 60.

²⁴⁴ Mehmet Aydın, "Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri", *Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu*, 7 - 8 Mart 98, K.İ.D.B.Yay., İstanbul, 1998, s. 61.

²⁴⁵ Ethem Ruhi Fıçlalı, "İslami Anlayışta İnsani Değerler", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, C. I, T.K.H.V. Yay., İstanbul, 1992, s. 259.

“Dinde zorlama yoktur; artık hak ile batıl birbirinden iyice ayrılmıştır.”²⁴⁶

“Ey Muhammed! Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?”²⁴⁷

“De ki: Gerçek Rabbimizdendir. Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin.”²⁴⁸

“Ey Muhammed! Onların doğru yola ileilmeleri sana düşmez, fakat Allah dilediğini doğru yola eriştirir.”²⁴⁹

“Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır. Onlarla en güzel şekilde mücadele et.”²⁵⁰

“Ey Muhammed! Sen öğüt ver, çünkü sen ancak bir öğüt verensin. Onlar üzerinde zorlayıcı değilsin”²⁵¹

“Sana düşen, sadece duyurmak, tebliğ etmektir. Hesap görmek de Bize düşer.”²⁵²

“De ki: Ey inkarcılar! Ben sizin taptıklarınıza tapmam. Benim taptığıma da sizler tapmazsınız. Ben de sizin taptığınıza tapacak değilim. Benim taptığıma da sizler tapmıyorsunuz. Sizin dininiz bize, benim dinim banadır.”²⁵³

Tüm bu ayetler İslamda din ve vicdan hürriyetinin olduğunu, inanma konusunda kimseye zorlama ve baskı yapılamayacağını, insanlara karşı hoşgörülü davranılmasını, herkesin inanmak istediği gibi inanmasını emretmektedir.²⁵⁴

Bu konuda Hz. Muhammed’in uygulamaları da örnek verilebilir. Hz. Peygamber 623 yılında Sina rahipleriyle bir antlaşma imzalamış. Bu antlaşmaya göre, rahiplerden vergi alınmayacak, seyahat esnasında can ve mallarına saldırı olmayacak, Hristiyanlar kiliselerini tamir edebilecek, kimse Hristiyanlar aleyhinde silah taşımayacak, aksi halde Müslümanlar onları müdafaa edecektir.²⁵⁵ Ayrıca Hz. Muhammed 629 yılında da

²⁴⁶ Kur’an-ı Kerim, Bakara, 256.

²⁴⁷ Kur’an-ı Kerim, Yunus, 99.

²⁴⁸ Kur’an-ı Kerim, Kehf, 29.

²⁴⁹ Kur’an-ı Kerim, Bakara, 272.

²⁵⁰ Kur’an-ı Kerim, Nahl, 125.

²⁵¹ Kur’an-ı Kerim, Gaşıye, 21 – 22.

²⁵² Kur’an-ı Kerim, Ra’d, 40.

²⁵³ Kur’an-ı Kerim, Kâfirun, 1 – 6.

²⁵⁴ Ethem, Ruhi Fığlalı, a.g.m., s. 267.

²⁵⁵ Zeki Ünal, “İslamda ve Müslüman Türklerde Dini Müsamaha”, *Diyanet Der.*, D.İ.B. Yay., C. 17, S. 3, İstanbul, 1978, s. 183 – 184.

Yahudilerle bir anlaşma yaparak, onların yerlerinde kalmasını ellerinden mallarının alınmayacağını temin etmiştir.²⁵⁶

İslam'da her insanın hür olduğu, kölelik ve esirlik kavramlarının bulunmadığı belirtilmektedir. Soykırım, katliam kesinlikle yasaktır. Savaş halinde kadınlara, çocuklara ve din adamlarına dokunulmaz, insanlara, hayvanlara ve bitki örtüsüne zarar verilmez, suçlulara ve düşmana işkence edilmez.²⁵⁷

İslamdaki hoşgörü anlayışının temeli bu esaslara dayanmaktadır. Yukarıda belirtilen ayetleri ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in uygulamaları İslam devletlerine örnek teşkil etmiştir. Ancak bazı devletlerde bu uygulamaların tam aksi görülmüştür. Daha önce de görüldüğü gibi Emevi Devleti zamanında yoğun olarak Arap milliyetçiliği yapılmıştır. Arap olmayan Müslümanlara dahi baskı ve işkence uygulanmıştır. Bu baskı ve zorlamalar nedeniyle Emeviler döneminde İslam'ın yayılması zayıflamıştır.²⁵⁸

Türkler ise, bu ayetleri ve Hz. Muhammed'in uygulamalarını örnek aldılar. Gök-Tanrı dininde var olan hoşgörü anlayışını İslam'ın bu emirleriyle birleştirerek uygulamaya koydular.²⁵⁹ Türklerdeki hoşgörü anlayışı batılların dikkatini çekmiş, Türk düşmanı olan batıllar dahi Türkleri bu konuda övmüştür. Motraye'nin 1727 yılında La Haye'de yayınlanan bir eserinde Türklerin hoşgürüsünden bahsedilmektedir. Eserde Türklerin hiç kimseyi dini inanç ve yaşayışından dolayı rahatsız etmediklerini, aksine herkese eşit muamele ettiklerini belirtmektedir. Yine Türk düşmanı olan avukat Guer 1746 – 1747 yıllarında Paris'te basılan eserinde Türklerin hayır işlerinde adeta birbirleriyle yarıştıklarını ve bu hayır ve iyilikleri hangi dinden ve milletten olursa olsun herkes için yaptıklarını bildirmektedir.²⁶⁰

B. İSLAM SONRASI TÜRK DEVLETLERİNDE DİNİ HOŞGÖRÜ

Türkler İslam öncesinde olduğu gibi İslam sonrasında da hoşgörü konusunda tüm dünya devletlerine örnek olmuşlardır. Barış dini olan İslam Türklerin yapılarına

²⁵⁶ Hüseyin G. Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", A.Ü.İ.F. Der., C. 17, Ankara, 1985, s. 97.

²⁵⁷ Hayrettin Karaman, "İslam Hukukunda Devlet, Fert ve İnsan Hakları", Türklerde İnsani Değerler ve ..., s. 308, 309.

²⁵⁸ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 62.

²⁵⁹ Mehmet Aydın, a.g.m., s. 61.

²⁶⁰ Zeki Ünal, "İslamda ve Müslüman Türklerde" ..., C. 17, S. 6, s. 366 – 367.

oldukça uygundu. “Aman diyene kılıç kalkmaz.” Türk atasözü Türklerin hoşgörü felsefesini açıkça ortaya koymaktadır.²⁶¹

İslamdan sonra kurulan Türk devletlerinin hepsinde bu hoşgörüyü görmek mümkündür. Şimdi sırasıyla bu devletleri ve hoşgörü anlayışlarını inceleyelim.

1. Karahanlılarda Hoşgörü

Karahanlılar, 840–1212 tarihleri arasında Doğu ve Batı Türkistan’da hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devletinin adıdır.²⁶² Karahanlı adı, bu sülaleye mensup hükümdarların unvanları arasında sık sık geçen Kara sözünden ileri gelmektedir. Bu ünvana dayanarak devlete Karahanlı devleti adı verilmiştir. Kara kelimesi Türklerde kuzey yönünü ifade etmekte ve “büyüklük ve yükseklik” anlamıyla birlikte “güç, kuvvet” manasına da gelmektedir.²⁶³

Karahanlılar sülalesinin menşei Gök–Türkler’in Aşina soyunun bir kolu olan Karluklara dayanmaktadır.²⁶⁴ 840 yılında Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karluk yabgusu Karahanlılar devletini kurdu. Merkezi Balasagun olan Karahanlı devletinin bilinen ilk kağanı, Bilge Kül Kadir Handır. Onun iki oğlundan Arslan Kara Han, ülkenin doğu kısmını oğulcak Kadir Han ise, batı kısmını idare etmiştir.²⁶⁵

Oğulcak Kadir Han, önce Taraz’da hakimiyetini kurmuş ancak Taraz’ın Samanoğulları tarafından ele geçirilmesi üzerine Kaşgar’ı başkent ilan etmiştir.²⁶⁶ Oğulcak Kadir Han’ın yeğeni olan Satuk Buğra Kara Han, bu devirde Karahanlılara sığınmış olan Ebu Nasr adlı Samanlı şehzadesi ile tanışmıştır. Ayrıca İslam sufi vaizleriyle de karşılaşan Satuk Buğra Kara Han, X. yy.’ın başlarında İslamiyet’i kabul etmiştir. O’nun İslamiyet’i kabul etmesini anlatan Satuk Buğra Han Menkıbesine göre, Satuk Buğra Kara Han, bir gün Hızır Aleyhisselam ile karşılaşmış ve rüyasında da

²⁶¹ Tarih Kutsi Makal, *Anadoluda Türk Mührü*, K.B.Yay., Ankara, 1990, s. 88 – 92.

²⁶² Omelyan Pritsak, “Karahanlılar”, *İ.A.*, M.E.B., C. 6, İstanbul, 1967, s. 251.

²⁶³ Reşat Genç, “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler*, C. 4, Y.T.Yay., Ankara, 2002, s. 445.

²⁶⁴ Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, İnkılab Kit., İstanbul, 1986, s. 127.

²⁶⁵ Erdoğan Merçil, “Karahanlılar”, *Türk Dünyası El Kitabı*, T.K.A.E., Yay., C. 1, S. A-23, Ankara, 1992, s. 240.

²⁶⁶ Omelyan Pritsak, *a.g.m.*, s. 253.

İslam dininin esaslarını öğrenmek yoluyla Müslüman olmuştur.²⁶⁷ Sartuk Buğra Kara Han İslamiyet'i kabul ettikten sonra Abdülkerim ismini aldı. Amcasına karşı açtığı taht mücadelesini kazanan Abdülkerim Satuk Buğra Han yönetimi ele geçirdi ve devletin batı kısmında İslam'ın resmen kabul edilmesine sebep oldu.²⁶⁸ Hayatı boyunca İslam'a zaferler kazandıran Satuk Buğra Han, batıda Amu Derya boylarına, güneyde Kışkezek'e ve kuzeyde Karakum'a kadar olan bölgelerde İslamiyet'i yaymıştır.²⁶⁹

Satuk Buğra Han'ın 955 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Baytaş Musa geçti. Baytaş Musa babasının başlattığı hakimiyet mücadelesini kazandı. Devletin doğu kanadını tamamen kendi hakimiyeti altına alarak kağanlığını ilan etti. Bu devirden itibaren Karahanlı devletinde tam anlamıyla İslamiyet kabul edildi.²⁷⁰ İslam tarihçileri 960 yılına gelindiğinde 200.000 çadırılık bir Türk topluluğunun Müslüman olduğunu belirtmektedirler. Karahanlı devletinin bulunduğu bölgede yaşayan Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsi gibi Türk kavimlerini kapsayan bu dini değişimde Baytaş Han'ın faaliyetlerinin etkisi büyüktür.²⁷¹

Baytaş Musa'nın ölümüyle yerine oğlu Ebu'l-Hasan Ali geçti. Ancak yapılan bir savaşta şehid düşmesi üzerine yerine yeğeni Ebu'l-Musa el-Hasan b. Süleyman geçmiştir. Samaniler'in başkenti Buhara bu devirde kuşatılmış ve İsficab alınmıştır.²⁷² Daha sonra Nasr b. Ali ve Ebu Nasr Ahmet b. Ali sırasıyla başa geçmişlerdir. Nasr b. Ali Samani Devletindeki karışıklıklardan faydalanarak Buhara'ya girdi. Maverünnehir'i tamamen ele geçirdi. Gazneliler'e bir anlaşma sonucunda bıraktığı Horasan'ı yeniden ele geçirmek istediye de bir türlü başarılı olamadı. Gazneliler'e karşı kardeşi Ahmed b. Ali'den yardım isteyen Nasr b. Ali'nin bu isteği kardeşi tarafından geri çevrildi. Araları açılan iki kardeş Gazneli Mahmud'a başvurmuşlardır. Sultan Mahmud'un aracılığı ile aralarında barış sağlanmıştır.²⁷³

Nasr b. Ali'nin ölümü üzerine yerine kardeşi Mansur Arslan geçti. Kısa sürede hakimiyetini Talas, Şaş, Fergana, Özkend, Hocend, Uşrusana ve Buhara'ya kabul

²⁶⁷ Reşat Genç, "Satuk, Buğra Han ve Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı*, C. 1, s. 15, Y.T.M.H.Yay., İstanbul, 1997 s. 162.

²⁶⁸ Omelyan Pritsak, *a.g.m.*, s. 253.

²⁶⁹ Ü. Günay, H. Güngör, *a.g.e.*, s. 279.

²⁷⁰ Anıl Çeçen, *a.g.e.*, s. 131.

²⁷¹ Reşat Genç, "Satuk Buğra Han ...", s. 164.

²⁷² Erdoğan Merçil, *a.g.m.*, s. 241.

²⁷³ Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi ...", s. 449 – 450.

ettirdi. Diğer kardeşi Muhammed b. Ali de O'nun hakimiyetini tanıdı.²⁷⁴ Ancak Kaşgar hükümdarı Togan Han Ahmed, Hotan hakimi Yusuf Kadir Han ve kardeşi Ali Tegin bu iki kardeşe karşı harekete geçtiler. Ali Tegin 1021 yılında Buhara'yı ele geçirdi ve burada hüküm sürdü. Mansur Arslan kağanlığı bırakıp derviş oldu. Kardeşi Muhammed b. Ali'de bu devirde öldü. Bunun üzerine Yusuf Kadir Han başa geçti.²⁷⁵

Yusuf Kadir Han Gazneli Mahmud ile kardeşleri Ahmed ve Ali Tegin'e karşı bir ittifak yaptı. 1032 yılında Yusuf Kadir Han'ın ölümü üzerine devletin yönetimi oğulları Süleyman Arslan Han ile Muhammed Buğra Han'ın eline geçti.²⁷⁶ Ancak çıkan anlaşmazlıklar neticesinde Karahanlı devleti 1040 yılında doğu ve batı Karahanlı olmak üzere ikiye ayrıldı.²⁷⁷

Batı Karahanlı Devleti Maveratünnehir ile Fergana'ya sahipti ve devletin merkezi önce Özkend, sonra Semerkand oldu. Doğu Karahanlı Devleti ile Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Fergana, Kaşgar, Yarkend ve Hotan'ı içine almaktaydı. Devletin merkezi ise, Balasagun ve Kaşgar olmuştur.²⁷⁸

Doğu Karahanlı Devletinin kurucusu Süleyman Arslan Han kısa sürede Fergana ve Özkend'i ele geçirdi. Bulgar ile Balasagun arasında kalan bölgede yaşayan 10.000 çadır Türk İslamiyet'i kabul etti. Süleyman Arslan Han adil bir hükümdardı. Devletin içinde Müslüman olmayanlarında güvenli bir şekilde yaşamalarını sağladı. Süleyman kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığa düşüp hakimiyetini O'na kaptırdı. Ancak Muhammed'in hakanlığı da uzun sürmedi. On beş ay süren hükümdarlığı sonunda yerine oğlu Husayn geçti Muhammed'in ikinci karısı siyaseti sonucunda hükümdarlık tahtına kendi oğlu İbrahim'i getirdi. Daha sonra sırasıyla Mahmud b. Yusuf, Ömer, Hasan b. Süleyman geçti. Selçuklu Sultanı Melikşah Özkend'e kadar ilerleyince Hasan O'nun hakimiyetini tanıdı. 1140 yılından sonra Kara-Hitaylar Balasagun'u zaptettiler. Doğu Karahanlılar'ın başkenti ise, Kaşgar oldu. Doğu Karahanlılar Kara-Hitaylara yenik düştüler ve 1205 yılında yıkıldılar.²⁷⁹

Batı Karahanlı Devletinin ilk büyük hükümdarı Muhammed b. Nasr idi. Doğu Karahanlılar'ın elinden Şaş, İlak ve Fergana'nın bir kısmı alındı. Selçuklu Sultanı Alp

²⁷⁴ Omelyan Pritsak, a.g.m., s. 255 – 256.

²⁷⁵ Erdoğan Merçil, a.g.m., s. 241 – 242.

²⁷⁶ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 132.

²⁷⁷ Jürgen Paul, "Karahanlılar", *Türkler*, C. 4, Çev. Şeyda Yılmaz, ..., s. 462.

²⁷⁸ Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi...", s. 451.

²⁷⁹ Erdoğan Merçil, a.g.m., s. 243 – 244.

Arslan'ın Karahanlı topraklarına saldırıları başlamıştı. Ancak Alp Arslan'ın 1072 Maverâünnehir seferinde ölümü neticesinde Nasr, Tirmiz'i aldı. Ancak Selçuklu Sultanı Melikşah Semerkand'a kadar ilerleyince Nasr barış istemek zorunda kaldı.²⁸⁰ 1090 yılına gelindiğinde Sultan Melikşah Batı Karahanlı Devletini Selçuklu Devletine bağladı. Bundan sonra Selçuklular tarafından idare edilen Batı Karahanlı devleti 1141'de Kara-Hitaylar'ın Selçukluları yenmesi üzerine gelişme göstermiştir. Karahanlı idaresine dokunmayan Kara-Hitaylar'ın 1212 yılında Harezmsahlar Devletine bağlanmasıyla Batı Karahanlı devleti sona ermiştir.²⁸¹

Daha önce de belirtildiği gibi, Karahanlı Devleti, Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman – Türk devletidir. Karahanlı hükümdarlarından Satuk Buğra Han'ın X. yy.'ın ilk yarısında İslamiyet'i kabul etmesiyle devletin resmi dini İslamiyet olmuştur. Bu tarihten itibaren Türkler İslamiyet'in koruyuculuğunu ve yayılmasını sağlamak üzere çalışmışlar ve savaşmışlardır.²⁸² Bu dönemde Türk ve İslam kültürünün kaynaşmasıyla pek çok kıymetli eserler meydana getirilmiştir. Bunlardan en önemlileri Kaşgarlı Mahmut'un Türk dilinin üstünlüklerini konu alan Divan-u Lügat'it – Türk ile, Yusuf Has Hacib'in insanlığı mutluluğa götürecektir yol olan adalet, iktidar, idrak ve kanaat üzerine kurulmuş Kutadgu Bilig adlı eseridir.²⁸³ Ayrıca ünlü Türk mutasavvıfı olan Ahmet Yesevi de bu dönemde yaşamış, Türkistan ve çevresinde İslam'ın yayılmasında önemli rol oynamıştır.²⁸⁴

Karahanlı Devletinde halk genellikle şehir ve kasabalarda oturuyordu. Tarım ve hayvancılık halkın temel geçim kaynağı olmakla birlikte İpek Yolu boyunca ticaret yapıyordu. Ayrıca demir ve bakır işlemeciliğinden oluşan madencilikte yaygındı.²⁸⁵ Karahanlı Devletinde şehircilik oldukça gelişti. İran mimarisinin etkisi altında kalan şehirler Karahanlılar devrinde yeniden inşa edilmiştir.²⁸⁶

Karahanlı Devletinin sınırları içinde sadece Türkler yaşamıyorlardı. Batı Karahanlılarda İran soyundan gelenler çoğunluğu oluşturdukları gibi bunlar, Doğu Karahanlılarda da sayı bakımından az değillerdir.²⁸⁷ Daha önce de belirtildiği gibi

²⁸⁰ Omelyan Pritsak, *a.g.m.*, s. 263.

²⁸¹ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kit., İstanbul, 1981, s. 59.

²⁸² Erol Güngör, *a.g.e.*, s. 70.

²⁸³ Ü. Günay. H. Güngör, *a.g.e.*, 306 – 307.

²⁸⁴ Osman Türer, *a.g.m.*, s. 176.

²⁸⁵ Jürgen Paul, *a.g.m.*, s. 464.

²⁸⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, T.D.A.V. Yay., İstanbul, 1988, s. 225.

²⁸⁷ Jürgen Paul, *a.g.m.*, s. 464.

Karahanlılarda Müslümanlar çoğunluktaydılar. Ancak İslamiyet'i kabul etmeyenler de bulunmaktaydı. Bu kişilerin devletin içinde hiçbir ayrıma tabii tutulmaksızın huzur ve güven içinde yaşamaları sağlanmıştır.²⁸⁸

Karahanlılar döneminde eski Türk geleneklerinde bulunan hükümdarlık anlayışı ile İslami prensiplerin birleştirildiği görülmektedir.²⁸⁹ Karahanlı devlet adamı ve bilgini Yusuf Has Hacib, XI. yy.'ın ünlü siyaset kitabı olan Kutadgu Bilig adlı eserinde Karahanlı devletindeki idare anlayışını dile getirmiştir. Buna göre, devlet idaresinde adaletin öneminden bahsedilmiş ve kanunların herkese eşit tatbik edilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Bir devletin ayakta durabilmesi için adaletin birinci şart olduğunu, iyilik, eşitlik ve insanlığın onu takib etmesi gerektiğini söylemiştir. Yusuf Has Hacib Karahanlı hükümdarlarına, kanunun yüce olduğunu ancak kanunu eşit uygulayabilmenin daha da yüce olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Türk devlet anlayışının temelini oluşturan, kağanların Tanrı tarafından görevlendirildiği inancı İslamiyet'in kabulünden sonra da devam etmiş, "al ve halka dağıt" anlayışıyla hükümdarların hareket etmesi gerektiği kabul edilmiştir. Diğer taraftan, Yusuf Has Hacib, Orhun Kitabelerinde de yer alan, Tanrı'nın, hükümdarlara bir emanet yüklediğini, memlekette bir kişi aç kalırsa Tanrı'nın bunu hükümdardan soracağını belirtmiştir.²⁹⁰

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Yusuf Has Hacib, eserinde toplum yaşamının ve devlet düzeninin en iyi nasıl gerçekleştirilebileceğini, din ve ırk ayrımı yapılmaksızın tüm insanların önemli olduğunu vurgulamıştır. Bunu yaparken de eski Türk gelenekleriyle İslam ilkelerini bütünleştirmiştir.²⁹¹ Kısacası İslamiyet'ten önce Türklerin geleneksel dini olan Gök-Tanrı dininde bulunan kağanların halka karşı hoşgörülü olması gerektiği inancı, Türklerin İslam'ı kabul etmesinden sonra İslamiyet'in temel esaslarından olan adalet ve hoşgörü anlayışı ile birleşerek İslamiyet'ten sonra kurulan Türk devletlerinin idare anlayışlarının temelini oluşturmuştur. İşte Karahanlı Devletinde de uygulanan insani değerlerin kaynağı da bu inanca dayanmaktadır.²⁹²

²⁸⁸ Erdoğan Merçil, a.g.m., s. 243.

²⁸⁹ Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 305.

²⁹⁰ Reşat Genç, "Karahanlılarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Türklerde İnsani Değerler...*, s. 326 – 331.

²⁹¹ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 139.

²⁹² Reşat Genç, "Karahanlılarda İnsani Değerler...", s. 331 – 332.

2. Gaznelilerde Hoşgörü

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar devletinden sonra tarihte kurulmuş ikinci Müslüman Türk devleti Gazneli devletidir.²⁹³ Gazneli devleti adını Afganistan'da bulunan devletin merkezi Gazne kentinden almıştır.²⁹⁴

Gazneli devletini oluşturanlar, Oğuz Türklerinin Kınık koyuna mensuptular²⁹⁵ ve Samani devletinde askeri görevler ile devlet hizmetinde çalışmaktaydılar. Horasan, Kuhistan, Taş, Begtüzün ve Faikü'l-Hassa valiliği yapan Türkler kısa sürede önemli mevkilere yükseldiler.²⁹⁶ Gazneli devletinin temellerini atan kişi olarak kabul edilen Alptegin, Samani hükümdarı Nuh b. Nasr zamanında bütün saray idaresinin başına getirildi. Alptegin Belh'i aldı. Gaza ve cihad ederek İslami yaymaya karar verdi. Alptegin, Samani ordusu ile 962'de meydana gelen savaşı kazandı. 963 yılında ise, Alptegin, Gazne şehrini ele geçirdi. Samani emiri Mansur b. Nuh'un Ebu Cafer kumandasında yirmibeşbin kişilik ordusunu Gazne önünde mağlup etti. Ancak Alptegin'in Gazne'de ki hükümdarlığı uzun sürmedi. 963 yılında vefat etti.²⁹⁷

Alptegin'in ölümü üzerine yerine oğlu Ebu İsak İbrahim geçti. Ancak O, babası kadar başarılı olamadı. Ordu kontrolden çıktı. Sebüktegin çıkan isyanları bastırdı. İbrahim'in hükümdarlığı fazla uzun sürmedi. İbrahim'in 966 yılında ölümü üzerine oğlu olmadığı için yerine sırasıyla Alptegin'in kölelerinden olan Bilgetegin ve Böritegin geçti. Ancak ikisinin de başarısız siyaseti üzerine 977 yılında Türklerin seçimiyle Karluk Türklerinden olan Barshan'lı Sebüktegin tahta çıktı.²⁹⁸

Sebüktegin kısa zamanda Gazneli beyliğini genişletmeye başladı. Toharistan Zabulistan, Gur ve Belucistan'a kadar olan toprakları ele geçirerek 977 yılında Gazneliler devletini kurdu.²⁹⁹ Çeçen Sebüktegin daha sonra Hindistan'a yöneldi. Hem devletin sınırlarını genişletmek hem de İslamiyet'i yaymak için seferler düzenledi ve başarılar elde etti.³⁰⁰ Bu başarıları nedeniyle Samanoğulları hükümdarı Sebüktegin'e "Dinin yayıcısı" unvanını verdi.³⁰¹ Sebüktegin'in 997 yılında ölümü üzerine yerine önce

²⁹³ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 143.

²⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Gazneli Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı...*, s. 246.

²⁹⁵ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 143.

²⁹⁶ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Tarihi*, T.T.K.Baş., Ankara, 1989, s. 1,

²⁹⁷ M.Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli olarak Gazneliler", *Türkler*, C. 4..., s. 510.

²⁹⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Tarihi ...*, s. 5 – 6.

²⁹⁹ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 144.

³⁰⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Gazneli Devleti...", s. 246.

³⁰¹ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 144.

küçük oğlu İsmail geçti.³⁰² Ancak kısa zaman sonra abisi Mahmut'un çıkan taht mücadelesini kazanmasıyla Gazneli devletinin başına ilk defa sultan lakabını kullanan Mahmut geçti.³⁰³

Sultan Mahmut tahta geçtikten sonra bir süre Samanilerle uğraştı. Ancak 999 yılında Karahanlılar'ın Samanoğullarına son vermesiyle bu tehlikeden kurtulmuş oldu. 999 yılında Sistan'a bir sefer düzenleyen Mahmut 1000 yılında halifenin gönderdiği tacı büyük bir törenle giydi.³⁰⁴

Sultan Mahmut Karahanlılar ile bir anlaşma yaparak kuzey cephesini emniyet altına aldı. Daha sonra ise, Hindistan'da İslam'ı yaymak ve Hindistan'ın zengin kaynaklarından faydalanmak için Hindistan seferleri düzenlemeye karar verdi.³⁰⁵ 1001 – 1027 yılları arasında toplam 17 sefer yaptı. Bu seferler sonunda Pencap, İndus boyları, Und, Moltan, Tanisar, Lokhot, Gwalior, Somnat bölgeleri de dahil bütün Kuzey Hindistan'ı aldı. Buralarda İslamiyet'i yayarak bugünkü Pakistan devletinin temellerini attı. Ayrıca Harezm, doğu Afganistan ve güney – batı İran alındı.³⁰⁶ Böylece Gazneli devleti en geniş sınırlarına ulaşmış oldu.

Sultan Mahmut'un ölümünden sonra yerine oğlu Mesud geçti. Mesud, ülkeyi babası kadar başarılı bir şekilde idare edemedi. Bu devirde Selçuklu tehlikesi arttı. Mesud, 1040 yılında Dandanakan'da Tuğrul Bey komutasındaki Selçuklu ordusu ile karşılaştı. Üç gün süren şiddetli savaştan Mesud ve ordusu yenik ayrıldı.³⁰⁷ Harezm ve kuzeydeki tüm bölgeleri kaybeden Mesud, Hindistan'a çekildi. 1059 yılında devletin başına geçen İbrahim, Selçuklu İmparatoru Melikşah'ın hakimiyeti altına girdi. Ancak Selçukluların 1141 Katavan Savaşında Kara – Hitaylara yenilmesiyle bu tabiiyet sona erdi. 1151 yılına gelindiğinde Gur hükümdarı Cihansuz'un Gazne'yi ele geçirmesi üzerine Gazne Sultanı Husrevşah, devletin merkezini Lahor'a nakletti. 1187 yılında tekrar bir Gur saldırısı neticesinde Gazneliler devleti sona erdi.³⁰⁸

Daha önce de belirtildiği gibi Gazneliler devleti tarihte kurulan ikinci Müslüman Türk devletidir. Gazneliler zamanında bilim ve kültüre büyük önem verilmiş, din

³⁰² M. Longworth Dames, "Gazneliler", İ.A., C. 4., M.E.B., İstanbul, 1964, s. 744,

³⁰³ A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 152.

³⁰⁴ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 145.

³⁰⁵ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 16 – 17.

³⁰⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Gazneliler Tarihi...", s. 246.

³⁰⁷ M. Longworth Dames, a.g.m., s. 745.

³⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Gazneliler Tarihi ..." s. 246.

adamları ve alimler koruma altına alınmıştır. Bu dönemde önemli eserler meydana getirilmiştir. Bunlar arasında, Firdevsi'nin Şehnamesi, Utbi'nin Tarih-i Yemini kayda değerdir.³⁰⁹

Gazneli sultanları tebaasına ve halkına iyi davranmalarıyla meşhur olmuşlardır. Gazneli sultanlardan Alptegin, halkının mutluluğu ve huzuru için çalışmış, ister Türk ister, yabancı olsun herkese iyi muamele etmiştir. Savaş halinde bile düşman halka zarar gelmesinden kaçınmış, askerlerine halktan haksız yere mal toplanmaması konusunda emir vermiştir. Alptegin'in bu adaletini gören gayri Müslimler İslamiyet'i kabul etmişlerdir.³¹⁰

Gazneliler devletinin en ünlü hükümdarı olan Sultan Mahmut'ta iyilik ve adaletinin yanısıra İslamiyet'i yayması ile de meşhur olmuştur. Hindistan'a yaptığı seferler sonucunda İslam'ı buralara kadar ulaştırmış³¹¹ ve bu başarılarından dolayı zamanın halifesi Kadir Billah, kendisine "Yemin'üd-Devle ve Emin'ül-Mille" lakabı ile hil'at, tac ve bayrak göndermiştir. Daha sonra ise, "Nizam'üd - Din ve Nasır'ül - Hak" ünvanını vermiştir.³¹² Gazneli Mahmut, gittiği yerlerde halkın hiçbir şekilde baskı altında kalmadan yaşamasını temin etmiş, haksızlık yapan kim olursa olsun eşit muameleyi terk etmemiştir. Selçuklu devrinin ünlü devlet adamlarından Nizam el - Mülk, Siyasetname adlı eserinde Gazneli Mahmut'un, Allah'tan korkan, adil, temiz ahlâklı, alimleri seven bir sultan olduğunu belirtmiştir. Sultan Mahmut'tan sonra hükümdar olan Sultan Mesud ve Sultan İbrahim de aynı özelliklere sahiptiler. Sultan Mesud cömertliği, Sultan İbrahim ise, halkını ve komşularını gözetmesi ile meşhurlardı.³¹³

Gazneliler devletinde buraya kadar gördüğümüz bu insani nitelikler, adalet ve hoşgörü anlayışı, Karahanlı devletinde olduğu gibi eski Türk inancı ile İslami niteliklerin birleşmesinden meydana gelmiştir. Zira Gazneli hükümdarları İslami değerlere büyük önem vermişler. İslam alimlerini her zaman koruyarak onlardan dini bilgiler öğrenmişlerdir.³¹⁴

³⁰⁹ Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 314.

³¹⁰ Enver Konukçu, "Gaznelilerde İnsani Değerler ve Hukuk", *Türklerde İnsani Değerler ...*, s. 363 - 364.

³¹¹ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 145.

³¹² Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 313.

³¹³ Enver Konukçu, a.g.m., s. 371 - 374.

³¹⁴ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 152 - 153.

İslam dininde bulunan adalet ve hoşgörü prensibi, Türklerde İslam öncesi zaten var olan hoşgörü anlayışı ile birleşince daha da kuvvetlenmiştir. Bunun sonucunda da Türkler, kurmuş oldukları devletlerde tüm dünya devletlerine örnek olabilecek bir hoşgörü anlayışının uygulayıcısı olmuşlardır.³¹⁵

3. Memlûklerde Hoşgörü

Memlûkler, 1250 – 1517 yılları arasında Mısır ve Suriye’de hakim olan Türk devletinin adıdır.³¹⁶ Arapça “meleke” yani “temellük etmek” fiilinden türeyen memlûk kelimesinin sözlük anlamı, efendisinin temellükü altında bulunan köle, esir” dir.³¹⁷ Kelimenin ıstılah manası ise, “hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan, hukuki bir statüye sahip asker” i ifade etmektedir.³¹⁸

Memlûk kelimesini tarihte ilk defa Abbasi halifeleri, kendi hakimiyetlerini güçlendirmek amacıyla kullanmışlardır. Abbasiler döneminde İslam devleti sınırları dışından Türkler getirilerek askeri birlikler oluşturulmuştur. Zamanla Türkler, buldukları bölgelerde hakimiyeti ele geçirmeye başlamışlardır.³¹⁹ Türk kumandanlarının bu hakimiyetleri neticesinde Mısır’da sırasıyla Tolunoğulları, ihşidler ve Eyyubiler devleti kurulmuştur.³²⁰ Eyyubi devletinin zayıflaması üzerine Türk Memlûkler bu durumdan istifade ederek ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başladılar. 1240 yılında el-Adil’i tahttan indirip, el – Melik es – Salih’i Eyyubi devletinin başına getirdiler. El – Melik es – Salih Mısır’da Memlûklerin sayısını artırdı. Nil nehrinin çevresinde yoğunlaşan Memlûkler, burada siyasi bir teşekkül oluşturarak Eyyubi devletine son verdiler. Nil nehrine izafeten burada kurulan Memlûk devletine Bahr-i Memlûkler adı verildi.³²¹

Bahr-i Memlûklerin ilk hükümdarı İzz ed-Din Aybek olmuştur. Aybek başa geçer geçmez devleti içte ve dışta bulunan tehlikelere karşı korudu.³²² Ancak Moğol ve Haçlı saldırıları yoğunlaşarak ciddi tehlike oluşturmaya başladı. 1248 yılına

³¹⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti ...*, s. 464.

³¹⁶ M. Sobernheim, “Memlûkler”, *İ.A.*, C. 7, M.E.B., İstanbul, 1972, s. 689.

³¹⁷ Kazım Yaşar Kopruman “Mısır Memlûkleri”, *Türkler*, C. 5, ...s. 99.

³¹⁸ A. J. Wensinck, “Memlûk” *İ.A.*, C. 7, M.E.B., ..., s. 688.

³¹⁹ Kazım Yaşar Kopruman, *a.g.m.*, s. 99 – 100.

³²⁰ A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 178 – 179.

³²¹ Kazım Yaşar Kopruman, *a.g.e.*, s. 100.

³²² M. Sobernheim, *a.g.m.*, s. 689.

gelindiğinde büyük bir Haçlı ordusu, Mısır'ı istila etmek için harekete geçti. El Mansura'ya kadar ulaşan Haçlı birlikleri, 1250 yılında Memlükler tarafından mağlup edildi. 1257 yılında Aybek, eşi Şecerü'd-din tarafından hazırlanan bir suikast neticesinde öldürüldü.³²³

Aybek'in ölümünden sonra yerine oğlu el Mansur Nureddin Ali geçti. Çok genç yaşta hükümdar olan Nureddin Ali zamanında emirler arasındaki rekabet arttı. Emirler arasında en kudretli olan Kutuz, Moğol saldırılarından ülkeyi kurtarmak için halka söz verdi ve 1258 yılında başa geçti.³²⁴ Moğol saldırılarının Memlük devletini tehdit etmesi üzerine bütün Memlükler Kutuz'un etrafında birleştiler. 1260 yılında Ayn Calût'ta Memlükler ile Moğollar arasında meydana gelen savaşta Moğollar yenildi. Böylece Mısır ve Suriye Moğol istilasından kurtulmuş oldu.³²⁵

Kutuz'un kumandanlarından olun Baybars, kendisine Halep'in verilmesini istedi. Ancak bu isteği yerine getirilmeyen Baybars 1206 yılında Kutuz'u öldürerek yerine geçti. Baybars hakimiyeti boyunca Moğol ve Haçlılara karşı başarılı bir siyaset izledi. 1265 yılında Kaysariyye, Yafa, Aslis ve Arsuf şehirlerini aldı. 1268 yılında Antakya'yı fethetti. 1270 yılında Kıbrıs'ı fethetmek için kuşattı ise de başarılı olamadı.³²⁶

Baybars'ın ölümünden sonra yerine oğlu Berke Kağan ve Sülemiş hükümdar oldular. Ancak hakimiyetleri fazla uzun sürmedi. 1279 yılında Kalavun başa geçti. Baybars'ın siyasetini takib eden Kalavun Lazıkiyye'yi fethetti. Akka'yı almak için yola çıkmak üzere iken 1290 yılında vefat etti. Kalavunlar ailesi yüz yıldan fazla bir süre boyunca Mısır sultanları olmuşlardır. Üç nesil boyunca hakimiyeti ellerinde bulunduran Kalavunlar içerisinde en başarılı olan en Nasır Muhammed olmuştur. İlhanlılar ve Haçlılara karşı üstün başarılar elde ederek devletin itibarını yükseltmiş, Memlükler O'nun zamanında en geniş sınırlara ulaşmıştır.³²⁷ Mısır, batıda Barka'ya kadar Libya çölü'ne, güneyde Nubya'ya, kuzeyde Akdeniz'e, Suriye ise, doğuda Dayr el-Zor'a kadar Fırat'a güneyde Arabistan Çöllerine, kuzeyde ise, Toroslara kadar uzanıyordu.³²⁸

³²³ Kazım Yaşar Koprıman, **a.g.m.**, s. 100 – 103.

³²⁴ A. Zeki Velidi Togan, **a.g.e.**, s. 179.

³²⁵ Erol Güngör, **a.g.e.**, s.152.

³²⁶ Kazım Yaşar Koprıman, **a.g.m.**, s. 104 – 106.

³²⁷ Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 153.

³²⁸ M. Sobernheim, **a.g.m.**, s. 689.

En-Nasır Muhammed'in torunları devrinde Memlüklerde mücadeleler başlamış, ahlâk bozulmuş ve huzur bozulmaya başlamıştır. Üretimin azalmasıyla halk fakirleşmiş, Kalavun hakimiyetinin bozulmasıyla 1382 yılında Bahri Memlükler son bulmuştur.³²⁹

1281 yılında Kalavun, Çerkes Memlükler almaya başlamış ve bunları Kal'atü'l-Cebel'deki sarayın burçlarına yerleştirmiştir. Bu nedenle bunlar Burci Memlükler adıyla da anılmışlardır. Bahri Memlükler Berkük'ün 1382'de tahtı ele geçirmesiyle resmen kurulmuş oldu. Berkük dönemi içte ve dışta çıkan karışıklıkların bastırılmasıyla geçti. Önce Türk Memlükler sonra da Mısır ve Suriye'de ki Araplar isyan çıkardılar. Ayrıca Berkük Moğol tehlikesine karşıda Osmanlılar ve Türkmenler ile işbirliği yaptı.³³⁰

1399 yılında vefat eden Berkük'ün yerine oğlu Ferec geçti. Ferec'in yedi yıl süren saltanatı iç karışıklarla geçti. Daha sonra Şeyh el-Mahmudi ve Barsbay hükümdar oldular. Barsbay 1423'den itibaren üç yıl Kıbrıs'a seferler düzenledi ve 1426 yılında Kıbrıs'ı fethetti. Ancak ağır vergiler yüzünden bu dönemde halk yoksullaştı.³³¹ 1438 yılında Zahir Çakmak başa geçti. Bu devirde Rodos'a üç sefer düzenlendi fakat alınamadı. Zahir Çakmak'dan sonra sırasıyla oğlu Osman, emirlerinden el – Eşref Aynal ile Aynal'ın oğlu Ahmet tahta geçtiler. Ancak bu devirlerde pek önemli bir gelişme görülmemiştir. 1468 yılında Burci Memlüklerin önemli hükümdarlarından Kayıtbay başa geçmiştir. Başarılı bir hükümdar olan Kayıtbay zamanında Burci Memlükler için en büyük tehlike 1453 yılında İstanbul'un fethiyle gittikçe güçlenen Osmanlılar idi. Ayrıca bu devirde ülkede yayılan veba salgını ve kıtlık devletin zayıflamasına yol açmıştır. 1496 yılında vefat eden Kayıtbay'ın yerine önce oğlu Ebu Nasr Muhammed, sonra Kansuh el-Guri başa geçmiştir.³³²

Kansuh el-Guri devletin ekonomisini düzeltmeye çalışırken Araplar isyan çıkardılar. Ayrıca 1497 yılında Vasko De Gama Ümit Burnu Yolu'nu keşfetti. Böylece Batı Avrupa ile Yakın Doğu arasında ana ticaret yolu olan Mısır, önemini yitirmeye başladı. Diğer taraftan Burci Memlükler için en büyük tehlike XVI. yy. başında doğu siyasetine ağırlık veren Osmanlı Devleti olmuştur.³³³ Yavuz Sultan Selim 1514'te çaldıran zaferiyle Safevi Devletini yıkmış böylece Memlükler ile komşu duruma gelmişti. Yavuz Çaldıran'ın arkasından 1515 yılında Memlükler'e bağlı Dulkadir

³²⁹ Erol Güngör, a.g.e., s. 153.

³³⁰ Kazım Yaşar Koprıman, a.g.m., s. 112 – 113.

³³¹ Erol Güngör, a.g.e., s. 153 - 154.

³³² Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 178 – 179.

³³³ Kazım Yaşar Koprıman, a.g.m., s. 118 – 119.

oğulları Beyliğine son verdi. 1516 yılında Osmanlı ile Memlûkler arasında meydana gelen Mercidabık Savaşında Memlûkler çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Kansuh el – Guri ve pek çok Memlûklü savaşta hayatlarını kaybettiler. Tumanbay başa geçti. 1517 yılında Osmanlı orduları ile Memlûkler arasında meydana gelen Ridaniye Savaşıyla Memlûkler yenildi ve Mısır’da Osmanlı hakimiyeti başlamış oldu.³³⁴

Memlûklerde idarenin başına sultan oluşturuyordu ve en yüksek otoriteyi temsil etmekteydi. Ancak komutanlar ve devlet büyükleri de ülke yönetiminde söz sahibi idiler. Memlûklerde hükümdarlığın babadan oğla geçmesindenense kabiliyet ve başarılı olanların hükümdar olması gerektiğine inanılıyordu. Ancak Bahri Memlûklerde hükümdarlığın genellikle babadan oğla geçtiği görülmektedir. Memlûk sultanları Mısır’da devletlerini kurduktan sonra kendilerin İslam dininin koruyucusu olarak kabul ettiler ve Moğollar tarafından son verilen Bağdat Abbasi Hilafetini yeniden oluşturdular. İslam inanç ve emirlerini büyük titizlikle uygulayan Memlûkler özellikle hoşgörüye önem vermişlerdir. Gayri – müslimlerin devlet içinde huzur ve güvenle yaşamaları için uygun ortamlar oluşturulmuştur. Musevi ve Hristiyanlar iç işlerinde serbest bırakılmış, ibadethanelerine saygı gösterilmiş, eğitim ve öğretim hizmetlerini kendi istekleri doğrultusunda oluşturmaları sağlanmıştır. Ayrıca gayri-müslimler devlet içerisinde her türlü sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel faaliyetlere katılmışlar, Türk ve Müslümanlardan farklı bir muamele görmemişlerdir. İşte Memlûklerde görülen bu hoşgörünün oluşmasında İslam dininin etkisi büyüktür. Daha önce de belirtildiği gibi, Memlûk sultanları İslam dininin emirlerini titizlikle uygulamış özellikle de İslam’ın hoşgörü anlayışını ve adaletini uygulama da azimli ve kararlı olmuşlardır.³³⁵

4. Hindistan’daki Türk Devletlerinde Hoşgörü

Hindistan’da kurulan ilk Türk devletlerinden Gurlular, Afganistan’ın kuzeyinde Garcistan, batıda Herat, güneyde Gernsir ve Nimruz ve doğuda Kabil – Kandahar ile sınırlanan bölgede kurulmuştur. Dağlık bir bölge olan Gur bölgesinde kurulduğundan bu adla anılmışlardır. XII. yy.’ın sonlarına doğru, İran hariç tüm Gazne topraklarını ele geçirmişler, 1176’da Mu’izz ed-din Muhammed Multan’ı bir yıl sonra ise, Ucc

³³⁴ Erol Güngör, a.g.e., s. 154.

³³⁵ Kazım Yaşar Koprman, “Memlûklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, *Türklerde İnsani Değerler ...*, s. 401 – 404.

bölgesini almıştır. 1178’de Ucc ve Multan yoluyla Gücerat yönünde ilerleyen Muhammed, Racalar tarafından ilk yenilgisini aldı. 1180 yılında sultan Muhammed son Gazneli temsilcisi olan Husrev Melik’i hakimiyeti altına aldı. 1186 yılında ise, Gurlular Lahor’u zapt ederek Gazneli devletine son vermişlerdir. 1192 yılında Gurlular ile Rapçutlar arasında meydana gelen Tarain savaşını Gurlular kazanmıştır. Bu zaferden sonra Kuzey Hindistan Gurlular’ın hakimiyeti altına girmiştir.³³⁶

Mu’izz ed – din Muhammed, yerine yanında yetiştirdiği kabiliyetli biri olan Aybeg’i veliaht olarak tayin etmişti. 1206 yılında Muhammed’in ölümü üzerine, Hindistan tahtı Aybeg’e kaldı.³³⁷ 1193 yılında Delhi’yi alan Aybeg burada Delhi Türk Sultanlığını kurdu. Delhi çoğunlukla Kalaç Türklerinde oluşmaktaydı. 1451’e kadar hüküm süren Delhi Türk sultanlığı Hindistan tarihinde önemli rol oynamıştır. Özellikle Aybeg zamanında bölgede İslam’ın yayılması hızlanmıştır. Moğol ve Harezmşah mücadelelerinden kaçan Müslüman Türkler, bu devirde Delhi Türk Sultanlığına sığınmışlardır.³³⁸

Hindistan fethini gerçekleştiren Aybeg, 1210 tarihinde vefat etti. Yerine önce Aram Şah getirildi. Ancak daha sonra İltutmuş, Delhi şehrini ve kalesini ele geçirerek sultan oldu. İltutmuş, Aybeg’in ölümünden sonra Hindistan’da dört parçaya ayrılan Türk hakimiyetini bir araya toplayarak huzuru sağlamıştır. Şemseddin İltutmuş 1217 yılında Mucizzi Meliklerinden Nasır ed – din Kabaca’yı yenerek vergiye bağlamış, Hindistan’ı tehdit eden Moğol tehlikesini önlemiş, Lakhnauti Kalaç Sultanlığını Delhi’ye bağlamış, Retenbür’a bir sefer düzenlemiş ancak alamamıştır. Bu dönemin önemli olaylarından biri de Abbasi Halifesi el–Mustansır’ın 1229’da Delhi Sultanlığına elçi göndererek, İltutmuş’un hükümdarlığını tanıdığını bildirmesidir. 1236 yılında vefat eden İltutmuş, Delhi Sultanlıkları içerisinde başa geçen önemli şahsiyetlerdendir.³³⁹

1206 – 1451 yılları arasında süren Delhi Türk sultanlığında, Muizzi ve Şemsi hanedanlıklarından sonra 1266 – 1290 yılları arasında Balaban hanedanlığı hüküm sürmüştür.³⁴⁰ Yirmidört yıl hakimiyet süren bu hanedanlık Kıpçakların Uluğ – Borlu

³³⁶ Salim Cöhce, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, *Türkler, ...*, s. 689 – 690.

³³⁷ Enver Konukçu, “Hindistan’daki Türkler”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, S. I, Kubbealtı Yay., Malatya, 2001, s. 28.

³³⁸ Ü. Günay, H. Güngör, *a.g.e.*, s. 356 – 357.

³³⁹ Salim Cöhce, *a.g.m.*, s. 696 – 700.

³⁴⁰ Ü. Günay, H. Güngör, *a.g.e.*, s. 357.

kabilesinden olan Gıyas-ed-din Balaban tarafından kurulmuştur.³⁴¹ Hakimiyeti boyunca Moğollara karşı savaşan Balaban 1287'de vefat etti. Yerine torunu Keykubad geçmiştir. Dört yıl süren hükümdarlığı sonunda hanedanlık içerisinde güçlenen Kalaç Türkleri hakimiyeti ele geçirmişlerdir.³⁴²

1290 – 1320 tarihleri arasında hakimiyet süren Kalaçlar, önceleri Gazneli ve Gurlu devletlere bağlı olarak yaşamışlardır. Firuz Şah zamanında güçlenerek Balabanlılar'ı yenip, başa geçmişlerdir.³⁴³ Firuz Şah, hükümdarlığı boyunca, Melik Çahçu ve Seydi Mevla tarafından çıkarılan iç isyanları bastırdı. 1296 yılında Kalaçlar'ın en büyük sultanı olan Ala ed – din Muhammed Şah başa geçti. Muhammed Şah, ilk iş olarak devlet kademelerine yeni tayinler yaptı. 1299'da Gücerat üzerine oyladığı ordu büyük bir zafer zamandı ve bol ganimet ele geçirildi. Sonraki sekiz yıl boyunca Moğol akınları durdurulmaya çalışıldı ve Çitor, Malva, Sevena ve Calor alındı. Çağatay ordusu bozguna uğratıldı. Hindistan'ın en zengin bölgelerinden olan Pendya bölgesini ele geçirdi. Madura işgal edildi.³⁴⁴ 1316 yılında ölen Alaed-din Muhammed Şah'dan sonra Mübarek Han, Hasan adlı hükümdarlar başa geçti. 1320'de hakimiyeti ele geçiren Hüsrev Şah zamanında devlet idaresi zayıfladı. Gazi Tuğlukşah'ın müdahalesiyle Hindistan'da Tuğlukoğulları hakimiyeti başladı.³⁴⁵

Delhi'de 1320'de başlayan Tuğluklar'ın hakimiyeti, 1414'de Seyyidiler'in hakimiyeti ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Gazi Tuğlukşah, Gıyaseddin unvanıyla Tuğluklar'ın kurucusu olmuştur. Moğollar'a karşı mücadele eden Gıyaseddin Tuğluk'un 1325 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Muhammed Şah geçmiştir. Bu dönemde Tuğluklar'da iç isyanlar, kıtlık ve Moğol istilaları meydana gelmiştir. 1338'de Çin ile yapılan Karaçal Savaşı'nda Tuğluk ordusu mağlup edilmiştir. 1351 de Firuz Şah başa geçerek isyanların bastırılmasına ve ülkenin genişletilmesine yönelik bir siyaset izlenmiş ise de 1397'de başlayan Timur'un Hindistan seferi sonucunda Tuğluk Devleti büyük ölçüde sarsılmış ve 1414'te askeri bir darbe ile başa geçen Seyidiler hakimiyeti, 1451'e kadar devam etmiştir.³⁴⁶

³⁴¹ Salim Cöhce, a.g.m. s. 706.

³⁴² Erol Güngör, a.g.e., s. 149.

³⁴³ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türkler", ..., s. 29 – 30.

³⁴⁴ Salih Cöhce, a.g.e., s. 710.

³⁴⁵ Erol Güngör, a.g.e., s.150.

³⁴⁶ Salim Cöhce, a.g.e., s. 714 – 717.

Hindistan'da Gurlular ve Delhi Türk Sultanlıklarından sonra 1526 – 1858 yılları arasında Babür İmparatorluğu hüküm sürmüştür.³⁴⁷ Barlas Türk boyuna mensup Timur soyundan gelen Muhammed Babür, küçük yaşta babası Şeyh Mirza'nın yerine geçti.³⁴⁸ Özbeklere karşı, İran'da Şiiliğe dayalı bir devlet kurmuş olan Şah İsmail ile anlaştı. 1526 yılında Delhi Türk Sultanı İbrahim Lodi ile Delhi'nin kuzeyinde yapılan savaşı Babür kazandı. Böylece Delhi'yi ele geçiren Babür, Hindistan hakimi oldu.³⁴⁹ 1530 yılında vefat eden Babür'den sora yerine sırasıyla Hümayun, Ekber, Selim Cihangir, Şah Cihan, Evrengzeb, Bahadır Şah ve en son olarak da II. Şah Alem geçmiştir.³⁵⁰ Onların döneminde Afganistan alındı, Çitor, Gualior, Ganj, Gucurat, Orissa, Kabil, Keşmir, Sind, Kandahar ve Dakkan işgal edilerek sınırlar genişletilmiş, Avrupa ülkeleri ile ilişkiler geliştirilmiştir. Evrengzeb zamanında ülke en geniş sınırlarına ulaşmış. Ancak O'nun ölümüyle ülkede karışıklıklar artmıştır. Muhammed Şah ile veziri Çin Kılıç Han arasında çıkan anlaşmazlık neticesinde ülke yönetimi ikiye ayrılmış, Hint asıllı Maratalar bu durumdan faydalanarak pek çok yeri işgal etmişlerdir. II. Şah Alem dönemi ise, Hindistan – Türk devleti tamamen zayıflamış, 1857 yılında meydana gelen bu ayaklanma sonucunda Hindistan, İngiltere'ye bağlanarak Türk egemenliği sona ermiştir.³⁵¹

Hindistan'da kurulan Türk devletleri Hindistan'ı bilim, kültür ve sanat alanlarında geliştirmişler, Türk hükümdarları ilme ve ilim adamına önem vermişlerdir. Ayrıca Hindistan'da İslam dininin yayılıp genişlemesine büyük katkı sağlamışlardır.³⁵²

Hindistan'da kurulan Türk devletlerinin hükümdarları, ülke yönetiminde uyguladıkları adalet ve hoşgörü ile örnek teşkil etmişlerdir. Hindistan'da Türk sultanlığının temelini oluşturan Kutb ed-Din Aybeg, adaleti ve hoşgörüsü sayesinde kısa sürede ülkede hakimiyetini genişletmiştir. O'nun zamanında Müslümanlar ile Hindular yan yana huzur içinde yaşamışlar, Müslüman olmayanlar hiçbir baskı ve zorlama ile karşılaşmamışlardır. Bundan dolayı, Aybeg'in adalet ve askere karşı olan iyiliğini duyan herkes, O'nun hizmetine kendilerini adanmışlardır. Böylece Delhi kısa sürede İslami bir karakter kazanmıştır. Aynı adalet ve hoşgörü anlayışı Şems ed – Din

³⁴⁷ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 237.

³⁴⁸ Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 358.

³⁴⁹ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 238 – 239.

³⁵⁰ Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 359.

³⁵¹ Anıl Geçen, a.g.e., s. 240 – 249.

³⁵² Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 359.

İltutmuş zamanında da görülmektedir. Zamanın tarihçileri İbn Batuta ve Cüzcani, İltutmuş'un halkın iyiliği için çalışan, adaletli bir hükümdar olduğunu söyleyerek O'nu övmüşlerdir. İltutmuş zamanında Hindular, eski inançlarını sürdürmekte serbest bırakılmışlar, bu konuda baskı ve zorlamaya tabi tutulmamışlardır.³⁵³

Delhi Türk sultanlıklarında görülen bu adalet ve hoşgörü anlayışı Babür İmparatorluğu döneminde daha üst seviyeye ulaşmıştır. Babür, fethettiği bölgelerdeki gayri – Müslim halkın çıkardığı ayaklanma ve isyanlara karşı onlara yumuşak ve adil davrandı, ele geçirilen ganimetleri herkese adaletli bir biçimde dağıttı.³⁵⁴ Babür'ün bu siyaseti, İslam'ın Hindistan'da daha kısa sürede yayılmasında etkili oldu.³⁵⁵ Babür'ün adalet ve hoşgörüye dayalı olan siyaseti, Ekber Şah zamanında öyle gelişti ki, artık halk, devlet içindir anlayışı yerine devlet, halk içindir anlayışı getirildi.³⁵⁶ Ayrıca bu dönemde, Hindular ile Müslümanlar'ın eşit olduğu kabul edilerek, Hindular da ülke yönetiminde söz sahibi oldular. Diğer taraftan bu dönemde dini hürriyet altın çağına ulaşmış, Müslüman, Hristiyan, Hindu ve Parsi'ler arasında çıkan dini tartışmalar hoşgörü ile karşılanmıştır.³⁵⁷

Hindistan'da kurulan Türk devletlerinin hepsinde daha önce belirtilen Türk devletlerinde olduğu gibi hoşgörü anlayışını görmek mümkündür. İslam öncesi Türk hakimiyet anlayışında bulunan hükümdarların idare etme hakkını Tanrı'dan aldıkları ve idarede Tanrı'ya karşı sorumlu oldukları inancı, İslam'ın kabulünden sonra da varlığını sürdürmüştür. Bu anlayışı Hindistan'da kurulan Türk devletlerinde de görmek mümkündür. Kaynaklarda, Delhi Türk Sultanlığında hükümdar'ın Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edildiği ve bütün mazlumların Allah'ın gölgesi kabul edilen sultana sığındıkları geçmektedir. İşte bu nedenle hükümdar halkının huzurunu güvenliğini, geçimini, ihtiyaçlarını temin etmeli, halkı arasında ayırım yapmaksızın herkese eşit muamele etmelidir. İslam'dan önce zaten Türklerde var olan hoşgörü anlayışı, İslam'dan önce zaten Türklerde var olan hoşgörü anlayışı, İslam'ın

³⁵³ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletlerinde İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, C. 1, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992, s. 409 – 410.

³⁵⁴ Anıl Çeçen, **a.g.e.**, s. 239.

³⁵⁵ Ü. Günay, H. Güngör, **a.g.e.**, s. 359.

³⁵⁶ Anıl Çeçen, **a.g.e.**, s. 243.

³⁵⁷ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletlerinde ...", s. 420.

kabulüyle daha da kuvvetlenmiş ve Hindistan'daki Türk hükümdarları tarafından uygulanmaya konmuştur.³⁵⁸

5. Selçuklularda Hoşgörü

Selçuklular yirmidört Oğuz kabilesinden Üç-ok kolunun Kınık boyuna mensuptular. Kınık boyu, Oğuzlar arasında Sir. Derya nehrinin yakınlarında oturmaktaydılar.³⁵⁹ X. yy.'da Oğuz Devletini Yabgu ünvanlı hükümdarlar idare etmekteydi. Selçuklu ailesinin ileri gelenlerinden "Demir Yaylı" lakablı Dukak, devrin kuvvetli komutanlarındandı. Dukak'ın ölümü üzerine, yerine Selçuklu Devletine ismini veren oğlu Selçuk, genç yaşta ordu komutanı olarak tayin edilmiştir.³⁶⁰ Adı, "Küçük sel" manasına gelen Selçuk, 961 yılında, kıtlık ve otlak yetersizliği nedeniyle kendisine bağlı birlikleri de alarak, Cend şehrine göç etti. Cend şehri İslam ülkelerine komşu idi. Burada başta Selçuk olmak üzere O'na bağlı Türk birlikleri İslamiyet'i kabul ettiler.³⁶¹ İslamiyet'i kabul eden bu Oğuz boylarına "Türkmen" adı verildi.³⁶²

Cend'de müstakil bir beylik kuran Selçuk'un başarıları sonunda şöhreti arttı. Samani Devleti, Karahanlılar'a karşı korunmak amacıyla, Selçuklular'a Buhara civarında yerleşme izni verdi. Selçuk, Oğuzlar'ın bir kısmını oğlu Arslan Yabgu idaresinde Buhara civarındaki Nur Kasabasına yerleştirdi Kendisi Cend'de kaldı.³⁶³

Arslan Yabgu Karahanlılar'a karşı Samanoğullarıyla birleşti ve Karahanlı ordusunu Semerkand civarında mağlup etti. 1007 yılında Selçuk'un ölümü üzerine yerine oğlu Arslan Yabgu geçti. Arslan Yabgu'nun başa geçmesiyle Selçuklular'ın tamamı Cend'den ayrılarak Maverünnehir ve Buhara civarına göç ettiler.³⁶⁴

Maveraünnehir'i Karahanlılar'ın hakim olması üzerine Selçuklular, Karahanlılar ile karşı karşıya geldiler. Selçuk'un torunlarından olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Karahanlılar ile mücadele ettikten sonra Çağrı Bey, Doğu Anadolu seferine çıktı. Arslan

³⁵⁸ S.Halûk Kortel, "Delhi Türk Sultanlığı'nda Hükümdarlık Anlayışı", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları**, S. I, Malatya, 2001, s. 73 – 85.

³⁵⁹ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **Türkler**, C. 4, ..., s. 597.

³⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, S. A-23, T.K.A.E. Yay., Ankara, 1992, s. 247.

³⁶¹ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi" ..., s. 597.

³⁶² Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1999, s. 67.

³⁶³ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" ..., s. 249.

³⁶⁴ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi" ..., s. 598.

Yabgu ise, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın hakimiyetini tanımayan Ali Tegin ile birleşerek Buhara'yı ele geçirmesine yardımcı oldu. Bu durumdan rahatsız olan Yusuf Kadir Han ile, Gazneli Sultan Mahmut, Arslan Yabgu ve emrindeki Türkmenlerin Horasan'a nakledilmeleri konusunda birleşti. Sultan Mahmut, Arslan Yabgu'yu davet etti. Ancak Arslan Yabgu yedi yıl boyunca Kalincar kalesinde hapsedildi ve sonunda burada öldü.³⁶⁵

Arslan Yabgu'nun ölümü üzerine Selçuklular'ın başına Musa Yabgu geçti. Ancak yönetim Tuğrul ve Çağrı Beylerin elindeydi. Kısa bir süre Harezm'de oturan Selçuklular, kendilerini destekleyen Harezmşah Harun'un ölümüyle 1035 yılında Horasan'a göç ettiler.³⁶⁶ Burada Gazneliler ile karşı karşıya gelen Selçuklular, uzun süren mücadeleler neticesinde 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşında Gazneliler'i mağlup ettiler. Dandanakan zaferinden sonra Selçuklular, Horasan'da bağımsız Selçuklu Devletinin kurdular.³⁶⁷

Selçuklu Devleti kurulduktan sonra üç bölgeye ayrıldı. Tuğrul Bey, İmparator sıfatı ile Nişabur ile batıda fethedilecek yerlerin, Çağrı Bey, melik sıfatı ile Merv, Serah, Belh şehirleri ve Gazne'ye kadar uzayan yerlerin, Yinal, İnanç Bey ise, Yabgu unvanı ile Bust, İsfizar ve Sistan'a kadar alınacak yerlerin hükümdarları olarak tayin olmuşlardır.³⁶⁸

Selçuklu devlet başkanları başa geçtikten sonra kendi yönleri doğrultusunda ilerlemeye ve yeni yerler fethetmeye başladılar. Çünkü göçebe Türkmenler sürekli fetihlerde bulunuyor ve İslam devletlerinin sınırlarını zorluyorlardı. Ayrıca otlak darlığı ve hayvan çokluğu nedeniyle Selçuklu toprakları gittikçe çoğalan Türkmenlere artık yetersiz geliyordu.³⁶⁹ Diğer taraftan hem Selçuklu İmparatorluğunun sınırlarını genişletmek hem de İslam dinini yaymak amacıyla Selçuklu Sultanları Anadolu'nun uygun bir yurt olduğuna karar verdiler ve Anadolu'ya akınlar yapmaya başladılar.³⁷⁰

Çağrı Bey'in 1018'de başlayan ve 1040 yılına kadar yapmış olduğu Anadolu akınlari bir keşif hareketi niteliğindedir. Ancak 1040 yılından itibaren Tuğrul Bey, Alp

³⁶⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ...*, s. 90 – 92.

³⁶⁶ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", ..., s. 599.

³⁶⁷ Erol Güngör, a.g.e., s. 79 – 80.

³⁶⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ...*, s. 107.

³⁶⁹ Oğuz Ünal, *Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre Yay., Ankara, 1980, s. 59, 76 – 77.

³⁷⁰ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1991, s. 18.

Arslan ve Melikşah zamanında Türkmen kitlelerinin Anadolu'ya sevk edilmesi Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethedilmesini ve İslamlaşmasını sağlamıştır.³⁷¹

Tuğrul Bey, 1063 yılında öldüğü zaman Sivas ve Malatya'nın doğusundaki bütün arazi, Selçuklular tarafından düzenlenen akınlarla tanınmıştı.³⁷² 70 yaşında vefat eden Tuğrul Bey'in oğlu olmadığı için yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht olarak tayin etmişti. Ancak hükümdarlığı kardeşine bırakmak istemeyen Alp Arslan, Merv'den dönerek, Süleyman ile mücadeleye girişti. Mücadeleyi kazanan Alpaslan 1064'te tahta çıktı.³⁷³

Alp Arslan, başa geçtikten sonra da Anadolu'ya yapılan akınlar devam etti. Alp Arslan, kardeşi Melik Yakuti'ye emir verdi. Melik Yakuti 1064 yılında Van şehri başta olmak üzere Van Gölü çevresindeki kaleleri aldı. Antakya ve Halep yakınlarında kadar ilerledi.³⁷⁴ Selçuklu ordusunun her geçen gün Anadolu'da biraz daha ilerlediğini gören Bizans İmparatoru Romanos Diogenes 1071 yılında, Türkler'in Anadolu'daki ilerleyişini durdurmak maksadıyla yaklaşık olarak 200.000 kişilik bir ordu hazırladı ve İstanbul'dan Anadolu'ya doğru harekete geçti. Bizans İmparatorunun hareketini duyan Alp Arslan ise, 50.000 civarında bir ordu hazırladı.³⁷⁵ Bizans ordusu ile Selçuklu ordusu 26 Ağustos 1071 Cuma günü Malazgirt Ovası'nda karşı karşıya geldi. Alp Arslan, hücumdan önce İmparator'a barış teklif ettiyse de İmparator, bu teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine savaş yapılmış ve Selçuklu ordusu akşama doğru Bizans ordusunu yendi. Bizans İmparatoru Diogenes yakalandı.³⁷⁶

Bizans ordusunda bulunan asker sayısı, Selçuklu ordusunda bulunan asker sayısından oldukça fazla olmasına rağmen, Bizans ordusunun oldukça karışık milletlerden oluşması, savaş sırasında Ermeni ve Süryaniler'in savaş alanını terk etmeleri ve Uz ve Perçenek birliklerinin Selçuklu tarafına geçmeleri Bizans'ın ağır bir mağlubiyet almasının sebeplerindendir.³⁷⁷ Bizans İmparatorluğunun hakimiyeti altında yaşayan Ermeni ve Süryani halk, Bizans'ın uyguladığı Ortodoks yanlı siyaseti

³⁷¹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993, s. 33 – 34.

³⁷² Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", ..., s. 605.

³⁷³ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" ..., s. 261.

³⁷⁴ Mehmet Şeker, a.g.e., s. 21.

³⁷⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi* ..., s. 177 – 179.

³⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" ..., s. 266 – 268.

³⁷⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi* ..., s. 183.

neticesinde dini baskı ve zorlamalara maruz kalmaktaydılar. Bu nedenle Ermeni ve Süryaniler, Türkler'e karşı Bizans'ı müdafaa etmemişlerdi.³⁷⁸

Malazgirt Savaşının sona ermesiyle Alp Arslan ile Diogenes arasında barış antlaşması yapıldı. Buna göre, Bizans yıllık vergi ödeyecek, savaş zamanlarında Selçuklu İmparatorluğuna asker yollayacak, Müslüman esirler serbest bırakılacak, Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt gibi şehir ve kaleler Selçuklulara verilecekti.³⁷⁹ Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'daki Bizans gücü kırılmış ve Türkler karşısında bir ordu kalmamıştır. Bu tarihten itibaren Anadolu'nun kapıları Türkler'e açılmış ve Türkler Anadolu'da yayılmaya ve yurt edinmeye başlamıştır.³⁸⁰

1072 yılında Alp Arslan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Melikşah geçmiştir. Melikşah, çıkan taht kavgalarını bastırdıktan sonra Karahanlılar ve Gazneliler'e karşı başarılar elde etmiş ve 1079 yılında kardeşi Tutuş tarafından Suriye fethedilerek Suriye Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmıştır.³⁸¹

Melikşah döneminde fetih hareketlerine ağırlık verildi. 1090 yılına gelindiğinde Selçuklular'ın sınırları Altay Dağlarından Akdeniz'e kadar genişlemişti. 1092 yılında Melikşah öldürülmüştür. Melikşah'ın ölümünden sonra bir süre devam eden taht mücadeleleri neticesinde Berkyarık başa geçti. Uzun seferleri başladı. Haçlılar Antakya'ya kadar ulaştılar. Selçuklular yardım gönderemeyince, Haçlılar Müslüman halkı kılıçtan geçirdiler. Berkyarık'ın kardeşi Mehmet ordu toplayarak Azerbaycan, Diyarbakır ve Elcezire bölgesini alarak kendisini sultan ilan etti. Suriye'den Kafkasya'ya kadar olan tüm yerler Mehmet'e verildi. Böylece İmparatorluk ikiye bölünmüş oldu. Ancak Berkyarık'ın oğlu Melikşah döneminde Mehmet Bağdat'a gelerek tahta çıktı ve İmparatorluk yeniden birleşmiş oldu.³⁸²

Sultan Mehmet döneminde Haçlılar ile mücadele edildi. Ayrıca Gürcülerin başlattığı istila hareketleri engellendi. 1107 yılında isyan eden Batıniler ve Hasan Sabbah'a karşı önemli başarılar elde etti.³⁸³

Sultan Mehmet ölünce yerine Horasan meliki Sancar sultanlığı ilan etti Sultan Sancar döneminde Gazneliler ve Karahanlılar'a karşı başarılar elde edildi. Ancak bu

³⁷⁸ Mehmet Şeker, a.g.e., s. 17 – 18.

³⁷⁹ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi" ..., s. 613.

³⁸⁰ Osman Turan, Selçuklular ve İslamiyet, s. 36.

³⁸¹ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu ..." s. 614 – 615.

³⁸² Anıl Çeçen, a.g.e., s. 163 – 164.

³⁸³ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ..., s. 233 – 235.

dönemde Karahitaylar güçlendiler ve Orta Asya'da ilerlemeye başladılar. 1141 yılında Karahitaylar ile Selçuklu ordusu arasında meydana gelen Katvan Savaşında Selçuklular ağır bir yenilgi aldı. Ceyhun'un doğusunda Çin sınırına kadar olan tüm Türkistan Karahitayların eline geçti. 1153 yılında ise, Oğuzlar tarafından yenilgiye uğratılan Selçuklu imparatorluğu zayıflamaya başladı.³⁸⁴ Kendi isteğiyle tahttan inen Sultan Sancar'ın yerine Süleyman Şah geçti. Tüm gayretlerine rağmen Süleyman Şah, Oğuzlara karşı başarılı olamadı. Bunun üzerine 1156 yılında Sultan Sancar tekrar başa geçti. Ancak 1157 yılında O'nun ölümüyle Selçuklu İmparatorluğu da son bulmuş oldu.³⁸⁵

Selçuklulardan bir kısmı 1092 – 1194 yılları arasında Irak ve Horasan'da yerleşerek Irak ve Horasan Selçuklularını, bir kısmı 1092 – 1187 yılları arasında Kirman Selçuklularını, bir kısmı ise 1092 – 1117 yıllarında Suriye Selçuklularını oluşturmuşlardır. Ancak, Harezmsah, Gurlu ve Haçlı baskıları neticesinde son bulmuşlardır.³⁸⁶

Malazgirt Savaşından sonra Anadolu'da yerleşmeye başlayan Selçuklular, 1075 yılında Süleyman Şah başkanlığında İznik'i ele geçirmiş ve başkent İznik olmak üzere Anadolu Selçuklu Devletini kurmuşlardır. Süleyman Şah'ın Doğu Seferi esnasındaki otorite boşluğundan yararlanan Türkler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde beylikler kurup, kendi devletlerini kurma çabası içine girdiler. Ancak Kılıç Arslan döneminde Anadolu'da yeniden birlik ve beraberlik sağlanmıştır. 1176 yılında Bizans'a karşı Miryakefalon zaferi elde edildi. Malazgirt'ten sonra Türklerin Anadolu'da kazandıkları en büyük zafer idi. Bu zaferden sonra Anadolu'daki Türk egemenliği kesinlik kazanmıştır.³⁸⁷

1232 yılından sonra Moğol orduları Anadolu'ya girmeye başlamış ve Köseadağ savaşında Selçuklular mağlup edilmiştir. Bu yenilgiden sonra Moğol İmparatorluğunu bağlı olarak yaşayan Anadolu Selçukluları 1308'den sonra İlhanlılar'ın valileri tarafından yönetilmiştir. 1336 yılında Moğol İmparatorluğunun bölünmesiyle Anadolu'da beylikler dönemi başladı.³⁸⁸

³⁸⁴ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 164 – 165.

³⁸⁵ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu ..." s. 628 – 629.

³⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 283 – 284.

³⁸⁷ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 173 – 176.

³⁸⁸ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ..., s. 300 – 302.

Selçuklular'da devlet hanedan üyelerinin ortak malı sayılırdı. Bundan dolayı devlet arazisi, kısımlara bölünmüş ve her kısım saltanat ailesinden birinin yönetimine bırakılmıştı. Selçuklularda ikta sistemi, yani arazinin bir kira karşılığında askerlere bölünmesi sistemi uygulanmaktaydı. Bu uygulama Osmanlılarda da görülmektedir. Selçuklu sultanlarının oğulları Melik adını alır. Melikler küçük yaşta kendilerini yetiştirecek olan atabeylerle birlikte küçük bir vilayete tayin edilirler ve buldukları ilin yöneticisi olurlardı. Böylece Melikler sultan almaya hazır hale gelirlerdi.³⁸⁹

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklu devletinde de hükümdar halkı refah ve huzur içinde yaşatmakla görevliydi. Bu anlayış, eski Türk geleneklerinden kaynaklanmaktaydı. Selçuklu hükümdarları ülkedeki iktisadi ve ticari hayatın gelişmesi için çaba göstermekteydiler. Bu nedenle yeni fetihler yapılmakta, yeni ticaret yolları elde edilmekteydi.³⁹⁰

Selçuklular fethettikleri yerlerin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında büyük rol oynamışlardır. Bu yerlerin başında ise, Anadolu gelmektedir. Malazgirt zaferi ile Bizans'ın gücü kırılmış ve Anadolu'daki Türk yerleşmesi hızlanmıştır.³⁹¹ Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında fetih hareketlerinin yanısıra Türkistan, Buhara, Irak, İran, Kuzey Afrika ve Endülüs'ten Anadolu'ya gelen mutasavvıflar ile dervişlerin rolü büyüktür. Bu tasavvurlar ve dervişler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleşerek İslam'ın yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır.³⁹²

Daha önce de belirtildiği gibi, Anadolu'ya gelen Selçuklular fetih hareketlerinde bir direnişle karşılaşmamışlardır. Bizans'a bağlı olarak yaşayan Ermeni, Süryani ve diğer azınlıklara dini baskı ve zorlama yapılmaktaydı. Ayrıca halk maddi olarak da büyük sıkıntı içindeydi. Bu nedenle Anadolu'da yaşayan Rum, Ermeni ve Süryaniler Türklere karşı Bizans'ı müdafaa etmemişlerdir.³⁹³ Hatta Anadolu'ya gelen Türkler, burada yaşayan yerli halk tarafından sevgi ve muhabbetle karışlanmışlardır. Çünkü Türkler her zaman farklı inanç ve kültürlere sahip milletlere hoşgörülü davranmışlardır.³⁹⁴

³⁸⁹ Cemal Anadol, Nazile Abbaslı, Fazile Abbasova, a.g.e., s. 302.

³⁹⁰ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devrinin Özellikleri", *Türkler*, C. 4, s. 635.

³⁹¹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 36.

³⁹² Ü. Günay, Harun Güngör, a.g.e., s. 381, Fuad Köprülü, a.g.e., s. 200.

³⁹³ Mehmet Şeker, a.g.e., s. 17 – 18.

³⁹⁴ Ahmet Altıntaş, *Türkiye Selçuklularında Sosyal ve Ekonomik Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya, 1998, s. 118.

Selçuklular'ın Anadolu'yu fethetmesiyle yerli halk rahat bir yaşama kavuşmuştur. Selçuklular, Anadolu'ya bulunan hangi din mezhepten olursa olsun tün gayri Müslimlere eşit muamelede bulunmuş, devlet hizmetlerinde bulunmuş, devlet hizmetlerinde önemli görevler verilmiştir. Ayrıca Hz. Ömer devrinde başlayan ve Abbasiler döneminde de devam eden gayri-Müslimlerin farklı giysi ile dolaşması mecburiyeti Selçuklular döneminde kaldırılmıştır. Böylece herkes eşit bir görünüm kazanmıştır. Türklerin bu hoşgörülü ve saygılı tutumları neticesinde Selçuklular döneminde bir kısım gayri-Müslim İslam'ı kabul etmiştir.³⁹⁵

Selçuklu sultanları ülkede yaşayan her türlü din ve ırka sahip insanların adaletli ve huzur içinde yaşamalarını sağlamayı, devlet siyaseti olarak kabul etmişlerdir. Diğer İslam ülkelerinde gayri-Müslimlerin İslami hukuk kurallarına uyma mecburiyeti Selçuklu sultanları tarafından uygulanmamış ve bu kişilere dini müsamaha tanınmıştır. Bu uygulamalarla Selçuklu sultanları gayri-Müslimlerin sevgisini kazanmıştır. Öyle ki Ermeni asıllı olan rahip Urfalı Mateos, Melikşah'ın ölümünü, herkese karşı merhametli ve iyi niyetli davranan, herkesin babası öldü, diyerek dile getirmiştir.³⁹⁶

İlk Selçuklu sultanı Süleyman Şah, Bizans döneminde köle olarak çalışan Hristiyan köylülere toprak dağıtmış ve bu toprakları istedikleri gibi ekip biçmelerine izin vermiştir. Ayrıca Selçuklular diğer din mensupları ile felsefi ve dini tartışmalar yapmışlardı. II. Kılıç Arslan Malatya patriğine böyle bir tartışma yapması için izin vermiş ve görüşlerinden dolayı hiçbir baskı ve zorlamaya tabi tutmamıştır. Diğer taraftan, Selçuklulara bağlı olarak yaşayan Yahudiler ve Süryaniler doktorluk mesleğine ilerlemişlerdir. Selçuklu devlet adamları tedavi için bu kişileri tercih etmişlerdir.³⁹⁷

Kısaca belirtmek gerekirse Orta Asya da Şamani, Budist, Maniheist, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman cemaatleri bir arada huzur ve ahenk içinde idare etmeyi başaran Türkler, Anadolu'ya geldiklerinde de bu başarıyı sürdürmüşlerdir. Burada yaşayan Rum, Ermeni, Süryani ve Yahudi gibi çeşitli milletleri hoşgörü ile yönetmeyi başarmışlardır. Türklerin Müslüman olmadan önce sahip oldukları adalet ve hoşgörü anlayışı, İslam'ın kabulüyle pekişmiştir. Türkler İslam'ın adaleti emreden ayetlerini kendilerine prensip edinmişler ve uygulamışlardır. Ayrıca Selçuklular döneminde

³⁹⁵ Ü. Günay, H. Güngör, a.g.e., s. 365 – 369.

³⁹⁶ Coşkun Alptekin, "Selçuklularda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, C. 1, s. 381 – 383.

³⁹⁷ Mehmet Aydın, a.g.m., s. 64.

Anadolu’da Mevlana Celaladdin-i Rumi, Yunus Emre ve Hacı Bektaş Veli gibi yetişen ünlü mutasavvıflar, İslam’ın adalet ve hoşgörü anlayışını en üst seviyeye ulaştırmışlardır.³⁹⁸

6. Osmanlılarda Hoşgörü

Osmanlılar’ın menşei Oğuzlar’ın Kayı boyuna dayanmaktadır. Kayılar, 1071 Malazgirt zaferinden sonra diğer Türk boyları gibi Anadoluya gelmişler ve Söğüt ve Domaniç bölgesine yerleşmişlerdir. Kayıların başında Ertuğrul Bey bulunuyordu. Onun ölümüyle yerine oğlu Osman Bey geçti. Osman Bey 1299 yılında bağımsızlığını kazandı ve oğlu Orhan Bey döneminde beyliğin sınırları genişletilerek Bursa merkez yapıldı.³⁹⁹

1356 yılında Çimpe Kalesinin alınması ve 1364 yılında Haçlı ordusuna karşı Sırp Sındığı savaşının kazanılması Osmanlılar’ın Rumeli’deki ilerleyişini hızlandırdı. Sultan Murat döneminde Rumeli’de tekrar harekete başlandı. Bulgar Krallığı ortadan kaldırıldı. 1389 yılında Haçlılar Kosova’da bir kez daha mağlup edildi. Sultan Murat savaş sırasında bir Sırp tarafından öldürülünce Yıldırım Beyazid başa geçti.⁴⁰⁰ Yıldırım Beyazid, Anadolu beyliklerinden birçoğunu ele geçirdi. 1396 yılında Niğbolu savaşında Haçlılar’ı büyük bir yenilgiye uğrattı. 1399 yılına gelindiğinde doğuda Orta Fırat’a kadar olan tüm yerler Osmanlı topraklarına katıldı. Ancak Timur’la mücadele eden Yıldırım Beyazid 1402 yılında yapılan Ankara savaşını kaybetti. Esir düştükten sonra vefat eden Yıldırım Beyazid’in oğulları arasında çıkan taht kavgaları uzun bir süre devam etti. 1413 yılında bu mücadeleyi Mehmet Çelebi kazandı.⁴⁰¹

Devletin sarsılan otoritesini yeniden sağlayan Çelebi Mehmet Anadolu’da kaybedilen yerleri geri almayı başarmıştır. 1421 yılında ölen Çelebi Mehmet’in yerine II. Murat geçti.⁴⁰² II. Murat döneminde İstanbul kuşatılmış, Macarlarla yapılan Segedin antlaşmasıyla saltanattan çelikle kararı almıştır. Bu durumdan istifade eden Macarlar, Papa’nın da teşvikiyle yeni bir Haçlı ordusu oluşturdular. 1444 yılında meydana gelen

³⁹⁸ Ahmet Altıntaş, **a.g.e.**, s. 53 – 54, 123 – 125.

³⁹⁹ F. Çetin Derin, “Osmanlı Devleti’nin Siyasi Tarihi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, S. A-23, T.K.A.E.,Yay., Ankara, 1992, s. 477.

⁴⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, T.T.K.Bas., Ankara, 1988, s. 156 – 177.

⁴⁰¹ Halil İnalcık, “Osmanlılar”, **İ.A.**, C. 12/2, M.E.B., İstanbul, 1988, s. 293 – 294.

⁴⁰² F.Çetin Derin, **a.g.m.**, s. 479.

Varna savaşında Haçlılar yenildi. Bu yenilgiyi telafi etmek isteyen Haçlılar, 1448 yılında II. Kosova savaşında tekrar yenildiler.⁴⁰³

1451 yılında başa geçen Fatih Sultan Mehmet, 1453 yılında İstanbul'u aldı. İstanbul'un alınmasıyla Bizans İmparatorluğu sona erdi. Fatih Sultan Mehmet, Karamanoğulları ve Akkoyunlu hakimiyetine son vererek Anadolu'daki en güçlü rakiplerini yendi.⁴⁰⁴

II. Beyazid'in saltanatının ardından 1512'de Yavuz Sultan Selim başa geçti. İç işleri yoluna koyduktan sonra Safevi ve Memlükler'e karşı savaşan Yavuz Sultan Selim 1514'te Çaldıran, 1517'de Rıdaniye savaşlarını kazanarak Memlük devletine son verdi. Ayrıca Dulkadir Beyliği ile Mısır ve Suriye alındı.⁴⁰⁵

Yavuz Sultan Selim'den sonra yerine oğlu Kanuni Sultan Süleyman geçti. Belgrad alındı ve Macaristan 1526 Mohaç zaferi ile mağlup edildi. Bu dönemde Barbaros Hayreddin Paşa Osmanlı hizmetine girdi ve 1538 Preveze deniz seferiyle Akdeniz'de Türk egemenliği sağlandı.⁴⁰⁶

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra II. Selim ve III. Murat devrinde sadrazamlık görevinde bulunan Sokullu Mehmet Paşa, Sakız, Kıbrıs, Tunus ve Yemen'i Osmanlı topraklarına kattı. Ancak Süveyş'te ve Don ile Volga nehirleri arasında kanal açma düşüncesini gerçekleştiremedi. 1571'de İnebahtı'da Türk donanması Haçlılar tarafından yakıldı. Bu durum, Akdenizdeki Türk egemenliğine gölge düşürdü. Uzun yıllar süren İran ve Avusturya savaşları iktisadi gerilemeyi, böylece halka ağır vergiler yüklenmesini ve devlet otoritesinin zayıflamasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca Anadolu'da çıkan Celali isyanları zorlukla bastırılmış ve Osmanlı İmparatorluğu XVII. yy.'da duraklamaya başlamıştır.⁴⁰⁷

Devletin içine düştüğü bu durumdan kurtulması için duraklama devrinde pek çok ıslahat yapmıştır. Bu ıslahatlar, II. Osman, IV. Murat, Tarhuncu Ahmet Paşa ve Köprülüler devrinde yapılmıştır. Ancak XVIII. yy'a gelindiğinde devletin gerilemesine

⁴⁰³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 395 – 450.

⁴⁰⁴ Rhoades, Murphey, "Fatih Sultan Mehmet Döneminde Osmanlı İç ve Dış Siyaseti.", **Osmanlı**, C. 1, Y.T.Yay., Ankara, 1999, s. 240 – 245.

⁴⁰⁵ Joseph Von Hammer, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, Çev. Mehmet, Ata, M.E.B., İstanbul, 1991, s. 358, 376, 399.

⁴⁰⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., C. 2, s. 323 – 324, 375.

⁴⁰⁷ Mücteba İlgürel, "II. Selim'den III. Mehmed'e", **Türkler**, C. 9, Y.T.Yay., Ankara, 2002, s. 643 – 664.

engel olamamıştır.⁴⁰⁸ XVIII. yy.'da Avrupanın bilim ve teknik olarak daha ileri olduğu kabul edilerek ıslahatlarda Avrupa örnek alınmıştır. Özellikle III. Selim devrinde idari ve askeri teşkilatlarda, II. Mahmut döneminde eğitim ve öğretim alanlarında Avrupa tarzında okullar açılmıştır. Sultan Abdülmecid, Müslim ve gayri – Müslim bütün tebaanın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması ve vergi ile askerlik işlerinin düzene konulması için 1839'da Tanzimat Fermanı ilan etti. Ayrıca 1856 yılında Tanzimat Fermanına yeni maddeler eklendi ve azınlıkların haklarını genişleten Islahat Fermanı ilan edildi.⁴⁰⁹

Bütün bu tedbirler Osmanlı İmparatorluğunun birliğinin sağlaması için yeterli olmadı. Rusya'nın kışkırtmasıyla Balkanlardaki Slavlar kendi hakimiyetlerini sağlamak amacıyla ayaklandılar. Meselenin barış yoluyla çözümlenmesi için Avrupa devletleri 1877 yılında Londra Konferansını topladı. Ancak Rusya Osmanlı Devleti'ne 93 Harbi diye adlandırılan savaşı açtı. Osmanlı bu savaştan yenik ayrıldı. Balkanlarda bulunan pek çok yer kaydedildi.⁴¹⁰

1876'da II. Abdülhamit Kanuni Esasi'yi ilan ederek Mebusan Meclisini açmıştı. Ancak ülkede karışıklıkların artması üzerine 1878 yılında Mebusan Meclisi kapatılarak Kanun-i Esasi yürürlükten kaldırıldı. Bu duruma karşı çıkan kişiler İttihat ve Terakki Cemiyetine kurdular ve II. Abdülhamit'e 1908 yılında II. Meşrutiyet'i ilan ettirdiler. II. Meşrutiyet'e karşı çıkanlar İstanbul'da 31 Mart ayaklanması'nı çıkardılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti ayaklanmayı bastırarak V. Mehmet Reşad'ı başa geçirmiştir.⁴¹¹

Bu dönemde gerçekleşen Trablusgarp (1911) ve Balkan Savaşları (1912) sonunda Rumeli'deki bütün topraklar ile Trablusgarp ve Bingazi kaydedildi. 1914 yılında Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı Devleti, savaştan yenik ayrıldı. 1918 yılında imzalanan Mondoros Ateşkes Antlaşması ve 1920 yılında imzalanan Sevr Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu galip devletlerin hakimiyetine terk edildi.⁴¹² Samsun'a 9. Ordu Müfettişi olarak tayin edilen Mustafa Kemal, Havza ve Amasya Genelgeleri ile Erzurum ve Sivas Kongreleriyle Türk halkını bilinçlendirerek Kurtuluş Savaşını başlatmış oldu. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi

⁴⁰⁸ F. Çetin Derin, a.g.m., s. 482.

⁴⁰⁹ Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler**, C. 12, Y.T.Yay., Ankara, 2002, s. 782 – 785.

⁴¹⁰ Kemal Karpat, "Osmanlılar", **İ.A.**, C. 12/2, M.E.B., İstanbul, 1988, s. 364.

⁴¹¹ Abdullah Saydam, a.g.m., s. 785 – 787.

⁴¹² F.Çetin Derin, a.g.m., 490.

açıldı. Anadolu'da çıkan isyanlar bastırılarak, doğuda Ermeni ve Gürcüler'le, güneyde Fransızlar ve batıda Yunanlılar'la savaşıldı. Ülke toprakları işgalci devletlerden temizlendi. 1922'de Saltanat kaldırıldı. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildi. 3 Mart 1924'te ise, Halifelik kaldırıldı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu tamamen sona erdi ve yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş oldu.⁴¹³

Osmanlı İmparatorluğu 600 sene boyunca bir dünya devleti ve süper güç olarak kalmayı başaramamıştır. Bu başarıyı yalnızca silah gücünde aramak hatalıdır. Osmanlı İmparatorluğu çeşitli din ve ırktan insanlardan oluşmaktaydı. Osmanlı bayrağı altında yaşayan Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar, dengeli bir siyasetle yönetilmiş, insanlar tek bir din, tek bir dil'i kabule zorlanmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu işte bu hoşgörü sayesinde yüzyıllarca ayakta kalabilmiştir.⁴¹⁴

Osmanlı Devleti'nde daha kuruluş yıllarından itibaren insanlar arasında din farkının gözetilmediği görülmektedir. Osman Bey döneminde, bir Müslüman ile Hristiyan arasında çıkan anlaşmazlıkta Osman Bey, Hristiyan lehine karar vermiştir. Bunun üzerine bütün ülkede Osman Bey'in hak ve adaletinden söz edilmeye başlanmıştır.⁴¹⁵ Osman Bey Rum komşuları ile de çok iyi münasebetler kurmuş ve bunun sonucunda Rumların pek çoğu Osmanlı tarafına geçmiştir. Orhan Gazi Bursa'yı fethederken Rumlar, Osmanlı adalet ve hoşgörüsünden faydalanmak için şehri kendi elleri ile teslim etmişler ve daha sonra gördükleri hoşgörü karşısında, Osmanlıların keşke daha önceden buralara gelip hakim olmalarını söylemişlerdir. Hatta Rumların pek çoğu Müslüman olmuştur.⁴¹⁶

Kuruluş döneminde görülen bu hoşgörü ve adalet anlayışı daha sonraki yıllarda da görülmeye devam etmiştir. Yükselme döneminde Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle ülkede yaşayan gayri – Müslimlerin sayısı artmaya başlamıştır. Daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı da gayri – Müslimlere her zaman iyi muamele etmiştir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet zamanında hoşgörü anlayışı en üst seviyeye ulaşmıştır. İstanbul'un fethi sırasında Rum patriğinin "İstanbul'da Kardinal külahlı görmektense Türk sarığı görmeyi tercih ederim." sözü Osmanlı hoşgörüsü ile

⁴¹³ Kemal Karpat, "Osmanlılar", İ.A., C. 12/2, M.E.B., İstanbul, 1988, s. 381 – 392.

⁴¹⁴ Aytunç Altındal, "Genel Olarak Çeşitli Dinlerde Hoşgörü Anlayışı ve Osmanlı Anlayışı", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, C. 2, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992, s. 23.

⁴¹⁵ Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Dini Hoşgörü", **Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu 7 – 8 Mart 98**, İ.B.B.K.İ.D.B. Yay., İstanbul, 1998, s. 106 – 107.

⁴¹⁶ İsmet Miroğlu, "Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", **Türklerde İnsani Değerler ...**, s. 76.

Katolik – Ortodoks çatışmasının boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Hristiyanları inanç ve ibadette serbest bırakmış, Ortodoks Rum kilisesi tekrar teşkilatlandırılmıştır. Ayrıca yeni bir patrik seçerek Ortodoks Rum meselesinde O'nu yetkili kılmıştır.⁴¹⁷

Fatih, Ortodoks Rumlara gösterdiği hoşgörüyü Ermeniler'e de göstermiştir. Fatih devrinde İstanbul'da Ermeniler için bir patriklik kurulmuş ve Bursa metropoliti Ovakim, bu patrikliğe atanmıştır. Rum patriğine verilen yetkiler, Ovakim'e de verilmiş. Ayrıca Fatih, Süryani, Habeş ve Kıpti Hristiyan kiliselerini, Ermeni patrikliğine bağlayarak Ermeni kilisenin itibarını yükseltmiştir.⁴¹⁸

Osmanlı İmparatorluğu Rum ve Ermeniler'in dışında Yahudiler'e de hoşgörü ile davranmıştır. Dünyanın birçok ülkesinde zulüm gören Yahudiler, Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Özellikle 1492'de İspanya'da çeşitli işkence ve baskılara maruz kalan Yahudiler; bu durumdan II. Beyazid kurtarmıştır. II. Beyazid, dünyanın her neresinde olursa olsun işkence gören insanların Osmanlı Devleti'ne sığınabileceklerini söyleyerek Yahudiler'i Türkiye'ye getirmiştir.⁴¹⁹ Ayrıca bu dönemde Rus kilisesinin baskısına dayanamayan Kazaklar da Osmanlı ülkesine göç ederek din hürriyetine kavuşmuşlardır.⁴²⁰

Osmanlı devletinde var olan bu hoşgörü anlayışı 1839'da kabul edilen Tanzimat Fermanı ile resmileşmiş oldu. Bu fermana göre, din, ırk ve sınıf ayırımı olmaksızın herkesin şahsi mal ve miras hakkı olduğu, kişilerin şan ve şerefine dokunulmazlığı kabul edildi.⁴²¹ Osmanlı Devleti'nin bu hoşgörüsü neticesinde ülkede gayri Müslimlerin sayısı artmış, cemaat işlerine karışılmadığı için onlar din, dil ve milliyetlerini korumuşlardır. Türkler askerlikle ve savaşlarla meşgul olurken, gayri-Müslimler ticaret ve sanayide gelişerek zenginleşmişlerdir.⁴²²

Osmanlı Devleti, gayri-Müslimlere gösterdiği hoşgörü anlayışını Türkler dışındaki Müslümanlara da göstermiştir. Osmanlı Devleti Arabistan'da ele geçirdiği yerlerin vali, kadı ve başkumandanlarının yardımcılarını yerli halk içinde seçmiştir.

⁴¹⁷ M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul, 1980, s. 37 – 49.

⁴¹⁸ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yay., Elazığ, 1999, s. 39 – 41.

⁴¹⁹ Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, C. 1, Bilgi Yay., İstanbul, 1976, s. 147 – 151.

⁴²⁰ İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, s. 87.

⁴²¹ Aytunç Altındal, *a.g.m.* s. 36.

⁴²² Ziya Kazıcı, *a.g.m.*, s. 107.

Ayrıca Arap şeyhlerine mali yardımda bulunulmuş ve çocuklarının eğitimi için okullar açılarak imkanlar sunulmuştur.⁴²³

Osmanlı Devletinde adalet ve hoşgörü ile yönetilen Müslim ve gayri -- Müslimler, devletin zayıflamaya başladığı dönemden itibaren bu iyilikleri unutmuş ve diğer devletlerle işbirliği yapmışlardır. Avrupa devletlerinin desteğini alan Ermeniler, 1895 yılından itibaren, Doğu Anadolu’da Ermeni ihtilallerini başlattılar. Ermeniler, Türk kılığına bürünerek, Ermenileri katlettiler ve Ermeniler’in Türkler tarafından katledildiğini iddia ettiler. Böylece Avrupa devletlerinin Osmanlının içişlerine müdahale etmesini sağlayarak, Osmanlıyı güçsüz bıraktılar.⁴²⁴ Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlarda I. Dünya Savaşı sırasında Yunanlılar’ın Anadolu’yu ele geçirmesi için Yunan ordusuna maddi yardımda bulunmuşlardır. Ayrıca Rum Ortodoks patriği, Yunan ordularının Hristiyanlık adına mukaddes bir cihat yaptıklarını ve Türkiye’deki Rumların Yunan ordusuna katılmalarını söylemiştir. Diğer taraftan “Ne kadar çok Türk kanı içilirse cennet o kadar yakın olur.” sözleriyle Türk katliamı teşvik edilmiştir. Aynı şekilde Araplarda I. Dünya savaşı sırasında İngiliz ordusuyla birleşerek Türk ordusuna karşı savaşmıştır.⁴²⁵

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık olarak 600 sene boyunca hakimiyet sürmüştür. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de hakimiyetin Allah tarafından verildiğine ve hükümdarların Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılmaktaydı.⁴²⁶ Diğer taraftan İslam’ın hoşgörü prensiplerini benimseyen ve uygulayan Osmanlı hükümdarları tüm tebaasına karşı her zaman din ve vicdan hürriyeti tanıyarak yeryüzünde adalet ve hoşgörünün temsilcisi olmuşlardır. İşte bu anlayış Osmanlı Devletinin yüzyıllar boyunca ayakta kalmasını sağlamıştır.⁴²⁷

⁴²³ Sami Kılıç, “Türklerde Dini Hoşgörü ve Bunun İstismarının Getirdiği Problemler”. *Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu 17 – 19 Ekim 2001*, Elazığ, 2002, s. 519.

⁴²⁴ Davut Kılıç, a.g.e., s. 292 – 295, Hazma Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, U.Ü.A.İ.T.U.A.M. Yay., Bursa, 2001, s. 57 – 58.

⁴²⁵ Sami Kılıç, a.g.m., s. 521.

⁴²⁶ Cahid Baltacı, “Türk Devlet Geleneği İçinde Osmanlı Devletinin Yapılanma Şekli”, *Türklerde İnsani Değerler...*, C. 2, s. 200.

⁴²⁷ Mehmet Aydın, a.g.m., s. 66 – 67.

SONUÇ

Tarihi süreç içerisinde en eski ve devamlı kavimlerden olan Türkler, çeşitli inançlara sahip olmuşlardır. İslamiyet'in kabulünden önce Türkler, geleneksel Türk dini olarak bilinen Gök-Tanrı dinine inanmaktaydılar. Gök-Tanrı inancına göre, Tanrı tekdir, eşi ve benzeri yoktur, ezeli ve ebedidir, mükafat ve ceza veren O'dur. Evrendeki her şeyin yaratıcısıdır. Bundan dolayı Tanrı evrensel olarak kabul edilmektedir. Gök-Tanrı inancında var olan bu genel ve ortak Tanrı anlayışı Türklere evrensel bir ruh hali kazandırarak, Türklerin dini, dili ve ırkı ne olursa olsun tüm insanlığa karşı hoşgörülü olmasını sağlamıştır. Ayrıca Geleneksel Türk İnancını göre, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilen Türk kağanları, yeryüzünde huzur ve mutluluğu sağlamakla görevliydi. İşte bundan dolayı İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinde hoşgörü hakim olmuştur.

Türklerde hoşgörünün oluşmasında Gök-Tanrı dininin yanı sıra İslam dininin de etkisi büyüktür. Gök-Tanrı dini ile olan benzerliklerinden dolayı Türkler, İslam'ı kolayca benimsemişler ve X. yy.'da kitleler halinde İslami kabul etmişlerdir. İslam'ın emir ve yasaklarını, peygamberin sünnetini en ince ayrıntısına kadar benimseyerek uygulamaya çalışan Türkler, İslam'ın hoşgörü anlayışını da kolayca kabul etmişlerdir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'in "Dinde zorlama yoktur" ayetini temel ilke olarak benimseyen Türkler, İslam'ın kabulünden sonra kurdukları devletlerde yaşayan gayri – Müslimlere din ve vicdan hürriyeti ile ibadette serbestlik tanımışlardır. Bir İslam devleti olan Emevilerde Arap olmayan Müslümanlara dahi eziyet edilirken, Türklerin farklı din mensuplarına dahi hoşgörülü davrandıkları tarihi kaynaklarda sabittir.

İşte Türklerde görülen bu eşsiz hoşgörü anlayışının oluşmasında Gök-Tanrı dini ile İslamiyet'in etkisi büyüktür. Birbirine pek çok noktada benzerlik gösteren bu iki din, Türklerin hoşgörü anlayışına temel oluşturmaktadır. Türklerin, savaşlarda savaşanlar dışındaki halka dokunmadıkları, savaş esirlerine iyilikle muamele ettikleri bilinen gerçeklerdir. Barış ortamında ise, cizye haracını veren gayri Müslimlerin dini ibadetlerini rahatlık içinde yerine getirdikleri, devletin otoritesine karşı gelmedikleri müddetçe rahatsız edilmedikleri tarihi olaylarla sabittir.

Tarihte kalmış olan Türk devletlerindeki hoşgörü anlayışı yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nde de aynı Şekilde devam ettiğinin görülmesi, atalarımızdan kalan bu hoşgörü mirasının Türkler arasında hâlen devam ettiğini ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ANADOL Cemal, ABBASOVA Fazile, ABBASLI Nazile, **Türk Kültür ve Medeniyeti**, Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Selçuklularda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- ALTINTAŞ, Ahmet, **Türkiye Selçuklularında Sosyal ve Ekonomik Hayat**, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1998.
- ALTINDAL, Aytunç, “Genel Olarak Çeşitli Dinlerde Hoşgörü Anlayışı ve Osmanlı Anlayışı”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları II**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- ARAT, R. RAHMETİ, “Karluklar”, **İ.A., C. 6**, M.E.B., İstanbul, 1967.
- AYDIN, Mehmet, “Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri”, **Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu 7 – 8 Mart 1998**, İ.B.B.K.İ.D.B.Yay., İstanbul, 1998.
- BALTACI, Cahid, “Türk Devlet Geleneği İçinde Osmanlı Devleti'nin Yapılanma Şekli”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, C. 2**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- BAYKARA, Tuncer, **Türk Adının Anlamı**, A.K.M.B. Yay., Ankara, 1988.
- BEKTAŞ, Hamza, **Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler**, U.Ü.A.İ.İ.T.U.A.M.Yay., Bursa, 2001.
- BİNAT, Tarık, **Milli Kültür ve Ahlâk**, Yörük Mat., İstanbul, 1971.
- CÖHCE, Salim, **Türk Tarihine Giriş**, Çağ Mat., Elazığ, 1995.
- “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, **Türkler, C. 7**, Y.T. Yay., Ankara, 2002.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, **Türkler, C. 2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- “Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk” , **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.

- ÇEÇEN, Anıl, **Türk Devletleri**, İnkılab Kit., İstanbul, 1986.
- DAMES, M. Longworth, "Gazneliler", **İ.A. C.4**, M.E.B., İstanbul, 1964.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, **Garb Menbaalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı**, İstanbul Kit, İstanbul, 1961.
- Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?, Burak Yay., İstanbul, 1994.
- DERİN, F. Çetin, "Osmanlı Devletinin Siyasi Tarihi", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, S. A-23, T.K.A.E.Yay., Ankara, 1992.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, **Kök – Türkler**, Ada Yay., İstanbul, 1987.
- DOĞAN, Mehmet, **Kur'an ve Tarih Önünde Türk'ün Muhasebesi**, Ocak Yay., Ankara, 1992.
- DRURY, Nevill, **Şamanizm**, Çev. Erkan Şimşek, Okyanus Yay., İstanbul, 1996.
- EL CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Çev. Ramazan Şeşen, T.K.A.E.Yay., S.A-21, Ankara, 1988.
- ELİADA, Mircea, **Şamanizm**, Çev. İsmet Birkan, İmge Kit, Yay., Ankara, 1999.
- ESİN, Emel, **Türk Kültür Tarihi**, A.K.M.B.Yay., Ankara, 1997.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "İslami Anlayışta İnsani Değerler", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- GENÇ, Reşat, "Satuk Buğra Han ve Türklerin İslamiyet'i Kabulü", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı**, C. 1, S. 15, Y.T.M.H. Yay., İstanbul, 1997.
- "Karahanlılar Tarihi", **Türkler**, C. 4, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- "Karahanlılarda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve Hukuk I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- GÖKALP, Ziya, **Türk Uygarlığı Tarihi**, İnkılap Kit., İstanbul, 1981.
- GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzman, Ötüken Yay., İstanbul, 1993.
- GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR, Harun, **Türk Din Tarihi**, Laçın Yay., Kayseri, 1998.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yay., İstanbul, 1998.

GÜNGÖR, Erol, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul, 1995.

GÜNGÖR, Harun, “Gök – Türk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değerler ve Hukuk Açısından İncelenmesi, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.

GÜRÜN, Kamûran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, C. 1**, Karacan Yay., Ankara, 1981.

HAMER, Michael, **Şaman'ın Yolu**, Çev. Asena Atalay, Dharma Yay., İstanbul, 1999.

HAMMER, Joseph Von, **Osmanlı Tarihi, C. 1**, Çev. Mehmet Ata, M.E.B., İstanbul, 1991.

İbn Fazlan, **Seyahatnamesi**, Haz.Ranazan Şeşen, BedirYay, İstanbul 1975.

İLGÜREL, Mücteba, “II. Selim'den III. Mehmed'e” , **Türkler, C. 9**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.

İNALCIK, Halil, “Osmanlılar”, **İ.A. C.12/2**, M.E.B., İstanbul, 1988.

İNAN, Abdülkadir, **Eski Türk Dini Tarihi**, M.E.B., İstanbul, 1976.

... .. **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, T.T.K.Bas., Ankara, 1995.

İZGİ, Özkan, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, S.A-17, T.K.A.E.Yay, Ankara 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Türkler” , **İ.A. C. 12/2**, M.E.B., Eskişehir, 1997.

... .. , “Türk Adı, Türk Soy, Türkler'in Anayurdu ve Yayılmaları”, **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.E.Yay., C.1, S.A-23, Ankara, 1992.

... .. **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul, 1988.

... .. “Gazneli Devleti”, **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.E.Yay., C.1, S.A-23, Ankara, 1992.

... .. “Selçuklular”, **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.E. Yay., C. 1, S.A-23, Ankara, 1992.

... .. “Asya Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.E. Yay., C. 1, S.A-23, Ankara, 1992.

... .. , **Eski Türk Dini**, K.B.Yay., Ankara, 1980.

KAMALOV, Ablet, “Uygur İmparatorluğu”, **Türkler, C.2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.

- KAMİL, İbrahim, “Bulgar Türklerinde İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- KANDEMİR, Yaşar, **Örneklerle İslam Ahlâkı**, Nesil Yay., İstanbul, 1982.
- KARAMAN, Hayrettin, “İslam Hukukunda Devlet, Fert ve İnsan Hakları”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- KARPAT, Kemal, “Osmanlılar”, **İ.A., C.12/2**, M.E.B., İstanbul, 1988.
- KAYAPINAR, Ayşe, “Tuna Bulgar Devleti”, **Türkler, C.2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- KAZICI, Ziya, “Osmanlı Devleti’nde Dini Hoşgörü”, **Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu 7 – 8 Mart 1998**, İ.B.B.K.İ.D.B.Yay., İstanbul, 1998.
- KILIÇ, Sami, “Türklerde Dini Hoşgörü ve Bunun İstismarının Getirdiği Problemler” **Türkiyenin Güvenliği Sempozyumu 17 – 19 Ekim 2001**, Elazığ, 2002.
- KILIÇ, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Asam Yay., Elazığ, 1999.
- KİTAPÇI, Zekeriya, **Orta Asya’da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, Damla Mat., Konya, 1994.
- KONUĞU, Enver, “Gaznelilerde İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay. İstanbul, 1992.
- “Hindistan’daki Türkler”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları**, S. 1, Kubbealtı Yay., Malatya, 2001.
- “Hindistan’daki Türk Devletlerinde İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, “Memlüklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.

- KORTELE, S. Halûk, “Delhi Türk Sultanlığı’nda Hükümdarlık Anlayışı”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları**, S. 1, Kubbealtı Yay., Malatya, 2001,
- KÖPRÜLÜ, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, D.İ.B.Yay., Ankara, 1991.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Selçuklu Devrinin Özellikleri”, **Türkler**, C. 4, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- KUR’AN-I KERİM
- KURAT, AKDES Nimet, “Bulgar”, **İ.A.**, C. 2, M.E.B., İstanbul, 1970.
- “Gök – Türk Kağanlığı”, **Türkler**, C. 2, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
-, **IV. – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Türk Devletleri**, Murat Kit., Yay., Ankara, 1992.
- KUZGUN, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Seda Yay., Ankara, 1985.
-, **Dinler Tarihi Dersleri I**, E. Ü.Yay., Kayseri, 1988.
- KÜYEL, Mübahat Türkler, “Milli Ahlâk Unsurları”, **Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler**, S. 46, A.K.M.Yay., Ankara, 1990.
- MAKAL, Tahir Kutsi, **Anadolu’da Türk Mührü**, K.B.Yay., Ankara, 1990.
- MEMİŞ, Ekrem, **Türk Kültür Tarihi**, Günay Ofset, Konya, 1996.
- MERÇİL, Erdoğan, “Karahanlılar”, **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.E.Yay., C. 1, S.A-23, Ankara, 1992.
- “Gazneliler Tarihi”, T.T.K.Bas., Ankara, 1989.
- “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, **Türkler**, C. 4, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- MİROĞLU, İsmet, “Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları II**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- MURPHEY, Rhoades, “Fatih Sultan Mehmet Döneminde Osmanlı İç ve Dış Siyaseti”, **Osmanlı**, C. 1, Y.T.Yay., Ankara, 1999.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, T.D.A.V.Yay., İstanbul, 1988.
-, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 2, K.B.Yay., Ankara, 1981.

- , **İslamiyetten Önce Türk Kütür Tarihi**, T.T.K.Bas., Ankara, 1988.
- ÖZTÜRK, Ali, **Ötüken Türk Kitabeleri**, M.E.B., İstanbul, 1996.
- PALABIYIK, M.Hanefi, “Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler”,
Türkler, C. 4, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- PAUL, Jürgen, “Karahanlılar” **Türkler, C.4**, Çev. Şeyda Yılmaz, Y.T.Yay., Ankara, 2002,
- PAUL, Jürgen, “Karahanlılar” **Türkler, C.4**, Çev. Şeyda Yılmaz, Y.T.Yay., Ankara, 2002
- PRITSAK, OMELYAN, “Karahanlılar” , İ.A., C.6, M.E.B., İstanbul, 1967.
- RASONYI, Laszlo, **Tarihte Türklük**, S.A-34, T.K.A.E.Yay., Ankara, 1993.
- ROUX, Jean Paul, **Türklerin Tarihi**, Çev. Galip Üstün, Milliyet Yay., İstanbul, 1991.
- , **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul, 1998.
- SALMAN, Hüseyin, “Türgişler”, **Türkler, C. 2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- “Karluklar”, **Türkler, C.2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- “Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- SAYDAM, Abdullah, “Tanzimat Devri Reformları” **Türkler, C. 12**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- SEFEROĞLU, ş. Kemal, MÜDERRİSOĞLU, Adnan, **Türk Devletleri Tarihi**, A.K.D.Yay., Ankara, 1986.
- SEVİNÇ, Necdet, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, T.D.A.V.Yay., İstanbul, 1987.
- SOBERNHEIM, M., “Memlükler”, **İ.A., C.7**, M.E.B., İstanbul, 1972.
- ŞAHİN, M.Süreyya, **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, Ötüken Yay., İstanbul, 1980.
- ŞEKER, Mehmet, **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, D.İ.B. Yay., Ankara, 1991.
- Tanyu, Hikmet, **Türklerin Dini Tarihçesi**, T.K.Yay., İstanbul, 1978.

- , **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, A.Ü.İ.F.Yay., Ankara, 1980.
- , **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, C. 1**, Bilge Yay., İstanbul, 1976.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Gök–Türkler”, **Türkler, C. 2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- , **Gök–Türkler**, T.T.K.Bas., Ankara, 1995.
- , “Gök–Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları” , **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- “Uygurlar”, **Türkler, C. 2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- “Hazarlar” **İ.A., C. 17**, D.İ.B.Yay., İstanbul, 1998.
- TEKÇE, E.Fuat, **Pazırk**, K.B.Yay., Ankara 1993
- TOGAN, A.Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kit., İstanbul, 1981.
- KOMİSYON, **TARİH I**, Devlet Mat., İstanbul, 1932.
- “Hazarlar”, **İ. A. C. 5**, M.E.B., İstanbul, 1964.
- TURAN, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I – II**, Nakışlar Yay., İstanbul, 1981.
- , **Selçuklular ve İslamiyet**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993.
- , **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1999.
- TURAN, Muzaffer, “Gök Hareketleri ve Yugoslavya Türleri”, **Erdem Der.**, C. 5, S. 15, A.K.M.Yay., Ankara, 1992.
- TÜMER, Günay, KÜÇÜK, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ocak Yay., Ankara, 1997.
- TÜRER, Osman, “Türk Dünyasında İslam’ın Yayılması ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarikatların Rolü”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı, C. 1**, S. 15, Y.T.M.H.Yay., İstanbul, 1997.
- TÜRKELİ, Cevat, “Hunlarda İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, C. 1**, T.T.K.Bas., Ankara, 1988.
- ÜÇOK, Coşkun, **Türk Hukuk Tarihi Dersleri**, Başnur Mat., Ankara, 1966.
- ÜNAL, Oğuz, **Horasan'dan Anadolu'ya**, Töre Yay., Ankara, 1980.
- ÜNAL, Tahsin, **Türk'ün Sosyo – Ekonomik Tarihi**, Emel Yay., Ankara, 1977.
- ÜNAL, Zeki, “İslamda ve Müslüman Türklerde Dini Müsamaha”, **Diyanet Der.**, D.İ.B.Yay., C.17, S. 3, İstanbul, 1978.
- ÜNLÜHİZARCI, Faruk, **Türk Sözü'nün Aslı ve Anlamı**, Özkavukçu Yay., Kayseri, 1974.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I**, T.K.H.V.Yay., İstanbul, 1992.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durum”, **A.Ü.İ.F.Der.**, C.17, Ankara, 1985.
- YÜCE, Nuri, “Bulgar”, **İ.A.**, C.6, D.İ.B.Yay., İstanbul, 1998.
- YÜCEL, Celaleddin, **Bütün Dünya Türkleri**, Kardeş Mat., Ankara, 1971.
- ZIMONYI, Istvan, “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler, C. 2**, Y.T.Yay., Ankara, 2002.
- WENSİNCK, A.J., “Memlük”, **İ.A.**, C.7, M.E.B., İstanbul, 1972.

ÖZGEÇMİŞİM

15.10.1979 Elazığ doğumluyum. İlk, orta ve lise öğrenimimi Elazığ'da tamamladım. 1996 yılında İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesini kazandım. Burada bir buçuk yıl öğrenim gördükten sonra 03.03.1998 tarihinde Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yatay geçiş yaptım. 12.06.2001 tarihinde Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldum. Aynı yıl yüksek lisans öğrenimime başladım.

